

Салқынбай А.Б.
Көккөзова М.Б.

ҚАЗАҚТЫҢ ТІЛШІ-ӘДІСКЕР ТҰЛҒАЛАРЫ

Алматы
2006

ББК 81.2 қаз я 7
С 18

*Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың филология факультетінің
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған*

Пікір жазғандар:

*филология ғылымдарының докторы, профессор – Сағындықұлы Б.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент – Дәрменқұлова Р.Н.*

Салқынбай А. Б., Көккөзова М. Б.
С 18 Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. Алматы: Нұр-пресс.
2006. – 137 бет.

ISBN 9965-9576-5-7

Ұсынылып отырған ғылыми зерттеу Қазақстандағы алғашқы мектептер мен қазақ тілі әдістемесінің негізін салған ғалымдардың еңбектері мен шығармашылығын жинақтап, талдауға арналған. Қазақстандағы мектептердің сипаты мен олардың жалпы ерекшеліктері, оқыту жүйесі әңгімеленіп, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев сынды қазақ зиялыларының оқыту ісіне арналған зерттеушілері мен еңбектері сараланады.

Қазақ әдістемесінің жеке ғылым саласы ретінде дамуына үлес қосқан ғалымдардың еңбектері жүйеленіп, олардың қазақ тілін оқытудағы әдістемелік кеңестері зерделенеді.

Кітап әдіскер-ғалымдарға, мектеп мұғалімдеріне, филология, педагогика факультеттерінің студенттеріне, жалпы көпшілік қауымға арналған.

ББК 81.2 қаз я 7

С $\frac{4602020400}{00(05)-06}$

ISBN 9965-9576-5-7

© Авторлық ұжым, 2006.

© Нұр-пресс, 2006.

АЛҒЫ СӨЗ

“Қазақ тілін оқыту әдістемесі” – университеттің филология факультеттерінде орта мектеп үшін қазақ тілінен мұғалім даярлайтын, осы мақсатта студенттерге теориялық білім мен практикалық дағды, іскерлік қалыптастыратын негізгі пән.

Пәннің негізгі мақсаты – студенттердің алған ғылыми білімдерін мектеп грамматикасы негізінде жүйелі түрде оқушыларға тиімді жеткізудің жолдары мен тәсілдерін таныту. Оқушыларға тілдік категориялар мен оның заңдылықтарын, оқытудың жолдарын, әдістеменің педагогикалық қыр-сырын, пәнді тиімді оқытудың тәсілдерін, өз мамандығын құрметтеудің маңызын үйретеді. Мектеп мұғалімінің шығармашылық тұрғыда жұмыс істеуіне бағыт беру, сабақ бере білудің тиімді әдістерін меңгерту сияқты әдістемелік жұмыстардың сырымен таныстырады.

Қазақ тілінің оқыту әдістемесі пәні – XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы еңбектері негізінде қалыптаса бастады да, кейін оқытудың негізгі теориялық және тәжірибелік мәселелерімен С. Жиенбаев, Ғ. Бегалиев, Х. Басымов, Ш. Сарыбаев т.б. ғалымдар айналысты. Көп уақыт бойы қазақ тілінің әдістемесі пән ретінде толық таныла алмай келгенімен, қазіргі таңда оның теориялық базасы тереңдеп, жан-жақты саралана түсті. Біз әдістеме пәнін қалыптастырып, дамытқан ғалымдар еңбегін саралап, жүйелі түрде беруге талаптандық.

Өмірден өткен әдіскер ғалымдардың есімдері мен еңбектерін атау үшін олар туралы өмірбаяндық деректер “Қазақ тілі” энциклопедиясынан, И.Қ.Ұйықбаевтың “Қазақ тілі методикасының библиографиялық көрсеткіші” (Алматы, 1961) атты еңбегінен, Х. Басымов туралы деректер Исатай Кенжеғалиев еңбектерінен алынды.

КІРІСПЕ

Қазақ тілі – сан ғасырдан бері ата-бабадан мирас болып келе жатқан киелі дүние. Ол – халықтың алтыннан қымбат кені. Тіл – адам баласының әлем бейнесін тану жолындағы түсінігінің, ойының, сезімінің, идеясының, дүниетанымының көрінісі.

Тіл – халық тарихы. Тілде халық жасаған мәдениет пен өркениеттің даму жолы жатады. Қазақ халқының барлық құнарлы ойы, құнды қиялы көркем сөзбен кестеленген. Сондықтан да тілдің болашағын бағамдау үшін, оның кешегі өткен тарихын білу – қажеттілік. Тіл бар жерде ұлт бар. Ұлттың өзгеден ерекшеленетін ең негізгі де тұғырлы белгісі - тілі. Тілдің қасиетін түйсіну – ұрпаққа парыз.

Әрбір ұлт тілі өзінше ұлы, өз нақышымен қымбат. Қазақ тілі – ең бай әрі дамыған тіл. Әлемдегі санаулы әдеби тілдердің бірі.

Қазақ тілінің кешегі мәйекті қалпын, терең философиялық тұжырымды екі ауыз сөзге сыйғыза білген, мірдің оғындай өткір қалпын терең меңгеру, меңгерту – парыз. Әрі бұл меңгеру мен меңгерту – ғылыми бағытта парасаттылықпен дұрыс жолға қойылса орынды. Кез келген тілдің сипаты мен өзіндік тарихы бар, оларды бірінен-бірі артық не кем деуге ғылыми негіз жоқ. Мәселе сол тіл иеленетін әлеуметтік құндылыққа, ұлттық мәдениеттің басымдылығына, мемлекет жүзеге асыратын тілдік саясатқа, ақыр аяғы отбасына келіп тіреледі. Тілдің әлеуметтік құндылығын асыру не кеміту қоғамның өз қолында.

Ұлттың болашағын ойлаған жас! Сен ертеңгі елдің келелі келешегін қолыңмен жасар азаматсың. Білімділік пен зиялылықтың ең басты шегі, критерийі – ана тілінде сөйлеу, ойлау, оны сыйлау, ешкімнің тіл тигізуіне, менсінбеуіне жол бермеу. Өз ішіңнен шыққан ана тілін білгісі келмейтін өгейдің жолын бөге.

Қазіргі таңда ана тіліміз ғылыми ойдың, ғұламалықтың тіліне айналуда. Барлық ғылым салалары бойынша терминдер жасалу

үстінде. Бұл жолы ауырлау болса да, жасампаздардың жасап жатқан жақсы жолы.

Шешен сөйлей білу – қазақ халқының маңдайына жазылған бағы. Ал оның түп мақсаты – тыңдаушысын иландыру, сендіру. Шешен сөйлеу тек бай тілге ғана тән қасиет болу керек. Қазақ халқының шешендігі – тілінің байлығы. Бұл байлық бір күнде жинала салған дүние емес. Онда заманалар ізі, ғасырлар демі жатыр. Тіл мен ой тарихи тұрғыдан бірдей пайда болды дегенге құлақ қойсақ, онда қазақ тілінің терең тарихи даму жолы көз алдымызға келуі керек.

Туған елдің болашағы саналатын жас ұрпақты ұлттық дәстүрі мен салт-санасының негізінде тәрбиелеп, туған топырақта тамырлаған алтын тарихтың бесігінде тербетіп, қазақтың бай мәдениетінде жүздіру – баға жетпес өлшеусіз рухани қызмет. Ұрпақ тәрбиесінің маңызына қазақ баласы зер салып, оған ерекше мән берген.

Тал бесіктен басталған тәрбиенің сыры мен сипаты да сан салалы. Ана әлдиімен басталатын ұлы істі ата ақылы тереңдетсе, мектеп табалдырығын аттаған сәбиге ұстаздың да берер ұлағаты мол.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ МЕН НЕГІЗГІ БАСТАУЛАРЫ

Адамзат баласының мәдени, рухани кеңістігіне назар аударар болсақ, олардың биікке көтерілуінің, бойын түзеуінің, жоғары өрлеуінің басты шарты өнер мен білім екенін аңғарасыз. Елдің рухани өркендеуі, мәдениетінің биіктігі, ең алдымен, көкірек көзінің ашықтығымен, санасының саулығымен, білімділігімен де байланысты. Бүтін халық мәдениетінің биік деңгейі, тек ел арасынан шыққан ұлылардың үлкен тізімімен ғана анықталмасы анық. Сондай-ақ, жалпы халықтың сауаттылығы, таным-түсінігінің кеңдігімен де сипатталады. Осы орайда қазақ жұртының жалпы сауаттылығының деңгейін анықтайтын мектеп-медреселердің болуы, олардың ерекшелігі мен басты бағытын анықтаудың өзектілігі айқын.

XIX ғасырға дейінгі Қазақ даласында оқу-ағарту ісінің қалыптасқан белгілі жүйесі болғаны туралы нақты тарихи дерек жоқтың қасы. Дегенмен, қалалы жерлерде оқу ісінің белгілі сипаты болғанын ешкім жоққа шығара алмасы анық. Басқасын былай қойғанда, Әбу Насыр әл-Фараби мен Әбу Әли ибн Синалардың, М. Қашқари мен Ж. Баласағунидың, А.Югнеки мен А. Яссауидың алғашқы білім алған жерлері осы түркілік топырақ екені баршаға белгілі. Тақыр жерге шөп шықпайды дегендей, бұл ғұламалардың өнген, өскен ортасында білім ошақтары болғаны рас. Мұның үлкен айғағы А. Яссауидың даналық мектебінің болуы, оның шәкірттерінің даналық жолды жалғастыруы дер едік.

Дей тұрғанмен, XIX ғасырға дейінгі болған бірлі-жарым білім беретін орындар жалпы оқу-ағарту жүйесінің құрылымын құрай алған жоқ. Бәлкім бұл халықтың әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірінің кешеуілдеп қалуымен де, көшпелілік өмір салтымен де байланысты болар. Көшпелілік тұрмыс оқытудың көпшілікке арналған түрінің қалыптасып

дамуына жағдай жасай алмады. Есесіне халық ауыз әдебиеті, ауызша шығаратын ақындық өнер, айтыс өнері, шешендік өнер т.б. барынша дамыды.

Қазақстанда мектептердің жүйелі түрде ашыла бастауы, орыс үкіметінің ықпалымен байланысты.

XVIII ғасырда Ресей империясының күшейгені, саяси үстемдікке қол жеткізу үшін, жан-жақты ықпалды қимылдар жүргізгені тарихтан белгілі. Қазақ елін, өзге де түркі тектес мемлекеттерді отарлық елге айналдыру мақсатында саяси, мәдени, экономикалық жағынан жан-жақты құрылған бағдарламаның негізінде көптеген іргелі әрекеттерді іске асырғаны да жасырын емес. Бұл туралы профессор Мекемтас Мырзахметов “Әріптер неге өзгерген” деген мақаласында былай деп жазады: “Ұлы дала төсін жайлаған қазақ елі мен Түркістан өлкесіндегі түркі тілді халықтарды отарға айналдыру және оларды рухани құлдықта ұстау үшін, біртіндеп ретіне қарай шоқындырып, орыстандыру арқылы бүтіндей бір саяси организмге айналдыру саясаты қолға алынып, жолға қойыла бастады” /Түркістанда туған ойлар, 1998, 47 б./. Ғалым патшалық Ресейдің қазақ арасында қазақ-орыс мектептерін ашуының, қазақ қыздарын орысша оқытуды алдымен қолға алуының басты себептерін нақты ашып көрсетеді. “Өйткені заман жағдайына байланысты тез арада арасын ажыратып бөлек ұстау үшін, алдымен қазақтарды орыс жазуына көшіру арқылы бір-екі ұрпағы алмасса-ақ болады, оларды көршілерінің діни, мәдени әсерінен аулақтатып, тезірек орыстандыра аламыз деп ой түйді” /сонда, 51 б./.

Осылайша, XVIII ғасырдың аяғында, яғни 1786 жылы Омбы қаласында ең алғаш тілмаштар даярлайтын мектеп ашылды. Бұл мектептің ашылуының өзіндік ішкі қажеттіліктері болғаны да белгілі. Мұның өзі, түптеп келгенде, сол кезеңдегі орыс үкіметінің жүргізген саяси бағыттарымен байланыстырылады. 1789 жылы дәл осындай тілмаштар мектебі Орынборда ашылады.

XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап қазақ бай-манаптарының, ауқатты адамдарының балалары Кадет корпустарына қабылдана бастайды. Ал 1867 жылы Түркістан өлкесі құрылғаннан кейін орыс үкіметі мен жергілікті өкімет орындары да ұлт мектептерінің ашылуына көңіл бөле бастайды.

1870 жылы 26 наурыз айында орыстың оқу Министрлігі Россиядағы орыс емес халықтарды оқыту жөнінде қарар қабылдайды. Осы қарар негізінде қазақ арасында көптеген оқу орындары дүниеге келеді. Заң жолының ырқымен ашылған мектептердің жалпы басқарылуы мен бағыты әр түрлі бағытта болған.

Миссионерлік бағыттағы ағарту жүйесі

Бұл мектептер, негізінен, орыс тілінде дәріс беріп, жалпы білім негіздерін үйретумен айналысты, тілмаштық іс жүйесін үйретті. XIX ғасырдың екінші жартысында Ақмола мен Семей өңірінде мектеп-интернаттар ашылды. Кейін көп ұзамай олар ауыл шаруашылығы училищелері болып қайта құрылды. Осындай мектептер кейін Орал мен Торғай аймақтарында, одан кейін Жетісу, Сырдария облыстарында ашылады. Жер-жерде екі кластық орыс-қазақ училищелерінде дәріс беріле бастайды. Ресми мәліметтерге қарағанда, 1911 жылы Қазақстанда 350 орыс-қазақ училищесі жұмыс істейді де, онда барлығы 6756 қазақ баласы оқиды. Орыс-қазақ мектептерінде бірінші жылы ана тілі, орыс тілі, арифметика, ән-күй, дін сабағы жүрген. Ал екінші жылы тарих, география, жаратылыс тану пәндері оқытылған.

XIX ғасырдың 70-80 жылдары оқу жүйесінде К.Д. Ушинскийдің, Л.Н. Толстойдың, Н.Ф. Бунаковтың, В.И.Водовозовтың, И.Д. Тихомировтың, А.Я. Гердттың, Ы. Алтынсарин және И.Я. Яковлевтің оқулықтары кеңінен пайдаланылды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында А.В.Васильевтің “Букварь для киргиз” – “Қырғыздар үшін әліппе”, А.Е. Алек-

торовтың “Русско-киргизская азбука” - “Орыс-қырғыз әліппесі”, “Киргизская хрестоматия”, “К мудрости ступенька”, С.Н.Граменицкийдің “Книга для чтения” т.б. оқу құралдары пайдаланылды.

Ислам дінін уағыздаушы ауыл молдалары ашқан мектептер

Мұндай мектептердің де өзіндік ролі мен орны, маңызы ерекше болды. Халықтың қолдауының арқасында бұл оқыту жүйесі ауыл-ауылда кеңінен тарады. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының үлкен тобының қалыптасуының негізі осы мектеп үлгісі десек қателеспеген болар едік. Қазақ мәдениеті мен әдебиетінің қазіргі аяулы тұлғалары, мәдениет корифейлерінің әуелгі ұстазы осы ауыл молда-мұғалімдері болған. Әптіектен бастап оқытып, олардың мұсылманша сауатын ашуына ықпал жасады.

Абай Құнанбаев – жас кезінде ауыл молдасынан сабақ алған соң, Ғабул-Жаппардың, кейін Ахмет Ризаның медресесінде оқиды; Сәбит Дөнентаев - 1911-1912 жылдары Қасым қожаның медресесінде оқыған; Сұлтанмахмұт Торайғыров – алдымен ауылда Әлі, Тортай, Мұқан есімді молдалардан, кейін - Әбдірахман молданың медресесінде екі-үш жылдай оқиды; Бейімбет Майлин – алғаш Әбдірахман Сатыбалдин деген татар мұғалімінен сабақ алған, кейін Арғынбаев деген кісінің медресесінде екі жылдай оқыған; Мұхаметжан Қаратаев – алғаш Әбіласан, Әбдікәрім деген кісілерден сабақ алған. Әбіласан - заманындағы өте білімді мұғалімдердің бірі болса керек. Жаратылыс тану мен әдебиеттен, мәдениеттен көп тағылым бере алған. Кешеге дейін Қорғасын атты мекендегі мектеп Әбіласан атында болып келген.

Ауыл молдаларының негізгі білім тірегі – Құран Кәрім болғаны аян. Жалпы адамзаттық дамуда ерекше маңызға ие болған ұлы Құран Кәрімнің негізгі аяттары мен сүрелерінің мән-

мағынасының түсінігін ел ішінде таратудың, оның халық өміріндегі маңызын айтудың, түсіндірудің жеңіл іс еместігін атап айту қажет. Қай заманда болса да адам баласы өмірдің мәнін түсінуге, оның жұмбақ кілтін іздеуге, тануға талап қылған. Өмірдің мәнін іздеуде біреулер философияға ден қойса, енді біреулердің бағы өнерде жанған. Өмірдің өз болмысының күрделі ғажайыптары мен жұмбақ әлемін алдына жайып салмаса да, дала баласының ойына ойлану нұрын сеуіп, Алланың бірлігі мен барлығы туралы ұлы тұжырымдарды түсіндіруі, Құранның түсінігін пайымдатуы ауыл молдасының ағартушылық еңбегі екендігін атап өту қажет.

Дала заңының өзіндік ұстанымдары болды, тәңірілік діннің ерекшелігі мен айырмашылығы бола тұра, дүниетанымдық ерекшеліктерін ислам діні ұстанған парыздармен ұштастыра білді. Осындай екі түрлі дүниетанымның сабақтаса, ұштаса, бірлесе қимыл-бағдар жасауына ауыл молдаларының қосқан үлесі мол.

Қазақ зиялылары ашқан зайырлы мектептер

Мұндай мектептерде білім салалары толық оқытылып, халықтың дәстүрі мен салты негізінде білікті кәсіби мамандар сабақ берді. Жәңгір мектебі, Айғаным медресесі, Мамания мектебі және Ы.Алтынсарин ашқан мектептерде тарих, география, есеп, қазақ тілі, ескіше оқу, дін сабағы сияқты іргелі, негізгі пәндерден дәрістер берілгені белгілі.

Бөкей ордасының атақты ханы Жәңгірдің бастамасымен 1841 жылы қазақ жерінде **тұңғыш зиялы мектеп** ашылады. Басқа да мектептер сияқты мұнда да жергілікті халыққа білім нәрін берумен саналы түрде айналыса бастайды. Ғылымның негізгі салаларынан дәрістер оқытылады. Оқытушылар әр жерден шақырылып, таңдап алынады.

Дарынды деп танылған мектеп бітірушілер өз білімдерін Ташкент пен Бұхара қалаларында жалғастыруға мүмкіндік алады.

Қазақ даласындағы рухани ойдың оянуына өз үлесін қосып, далаға өркениеттің дүбірін жеткізуге себепші болған мектеп-ұяның бірі – **Мамания мектебі**. Жетісудың текті руларының бірінен шыққан атақты Маман бай өз қаржысына мектеп ашып, ел балаларына тегін білім беру деңгейіне көтерілген. Оқу орны 1899 жылы Қарағашта ашылып, негізін қалаушы Маман байдың есімімен аталады. Зерттеушілер Мамания мектебінде сол кездің алдыңғы қатарлы қоғам қайраткерлерінен құрылған оқытушылар сабақ бергенін жазады. Мәселен, Ғ.Мұсабаев, М.Малдыбаевтар осы мектепте дәріс береді. Атақты ғалым М.Тынышбаев пен Петербор университетінің түлегі Б.Сырттанов мектеппен іскерлік қарым-қатынаста болған.

Мектептің салыну жобасы, оқу бағдарламасы, ішкі ережелері Уфадағы “Ғалия” медресесі үлгісінде құрылған. Сабақтар ана тілінде жүрген. Математика, физика, география, табиғаттану, тарих, ана тілі, араб және орыс тілдері, құран оқытылады. Мектеп түлектеріне тек негізгі пәндерден білім беріліп қана қоймай, мәдениет пен өнер түрлерінен де сабақтар өткізіледі. Қазақ ақыны Ілияс Жансүгіров өз білімінің бастауын осы мектептен алады. Осындағы театрлық қойылымдарға қатысады.

Өз заманының ірі қоғам қайраткері, тұңғыш педагог-жазушы, қазақ балалары үшін дүниетанымдық ғылымдар негізін оқытатын алғашқы білім ордасын ашушылардың бірегейі – **Ыбырай Алтынсарин** екені белгілі жайт. Қазақ елін қараңғылықтан алып шығып, көкірек көзін ашқан, халық рухының қамқоршысы болған Ыбырай Алтынсарин еңбегінің жалпы қазақ мәдениетінде алатын орны ерекше. Ал педагогика тарихы мен оқыту жүйесінің шежіресінде бұл есім алтын әріптермен жазылады. Жастарға өмірлік оқудың есігін ашып, өнер-білімнің алғашқы бастаушысы бола білген Ыбырай Алтынсаринның алғашқы қадамы 1861 жылы Торғай даласына келіп, мектеп ашудан басталады. Жергілікті орындардағы жадағай әкімшіліктің қарсылығына ұшыраған алғашқы бастама сәтсіздеу болады. Бірақ Ыбырай ел ішінде жүріп мектептің

пайдасы мен болашағын түсіндіре жүріп, өз үйінде 4-5 баланы оқытып, жаңа мектеп ісінің әуелгі кірпішін қалайды, негізін салады. Алғашқы мектеп Торғайда 1964 жылы ашылады. Онда он төрт қазақ баласы оқуға келеді. Мектеп бағдарламалары уездік училищелердің оқу жоспары және оқу бағдарламаларымен жұмыс істеуге тиіс болды. 1879 жылы Ыбырай Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметіне тағайындалады. Бұның өзі ұстаз-ақынның барлық қайрат-жігерімен қызмет істеуіне мол мүмкіндік береді. 1879-1883 жылдар аралығында Торғай облысының төрт уезінде – Торғайда, Ырғызда, Троицкіде, Ақтөбеде жаңа мектептер өз оқушыларын қабылдайды. 1883 жылы Торғай қаласының өзінде қолөнер мектебі жұмысын бастайды. Бұл мектеп қазақ даласындағы техникалық білім беретін тұңғыш оқу орны болады. 1886 жылы Ы.Алтынсаринның тікелей қатысуымен Орынборда қазақ мұғалімдер мектебі ашылды. Ол орыс-қазақ мектептеріне мұғалімдер даярлаудың нағыз орталығына айналады.

Ыбырай Алтынсаринның негізгі прогресшіл оқытушылық көзқарасының қалыптасуына К.Д.Ушинскийдің педагогикалық идеялары көп әсер еткені туралы зерттеушілер талай рет жазған еді. Оның ұйымдастырған орыс-қазақ мектептерінің түрі қазақ халқының әлеуметтік тұрмыс жағдайына сәйкестендіріледі. Сондықтан да мұндай мектептер XX ғасырдың бас кезінде Қазақ даласының көпшілік аймақтарында ашылды. Бірақ сол кездегі патша өкіметінің саясаты мектептің кең тынысты жұмыс істеп, халық ағарту ісімен айналысуына толық мүмкіндік бере қоймайды.

Қазақ даласында ашылған мектептерде Ыбырай Алтынсарин қаламынан 1879 жылы шыққан “Қазақ хрестоматиясының” маңызы мен рөлі ерекше болды. Еңбектің алғы сөзінде ұлы ұстаз былай деп жазады: “Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш шыққалы отырған жалғыз кітаптың мектепте тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу

кітабы бола алу жағын, сонымен қабат жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім”.

Ел өмірімен жете таныс, қазақ өмірінің күнделікті тіршілік тұрқын жақсы білетін Ыбырай үшін кез келген тәрбиелік мәні бар нәрсе қалтарыста қалмады. Сондықтан да ол былай деп жазады: “Мен қазақ балаларын ұқыптылыққа, тазалыққа, отырықшылық тұрмыстың артықшылығына, мысалы құрғақ жылы бөлмелерде тұруға үйретудің өзі қазақ даласында тәрбиелік мәні бар жұмыс деп білем”.

Арқаның Қарқаралы өлкесіндегі Құнанбай қажы мешітінде үлкен медресе жұмыс істегені белгілі. Онда сабақ берген ұстаздардың көпшілігі Уфадағы “Ғалия” медресесінің түлектері болған. Өз кезінің нәзирағөй ақындарының бірі, қазақтың мақал-мәтелдерін алғашқылардың бірі болып жинап бастырушы Кашафуддин Шахмарданұлы осы медреседе ұзақ жылдар бойы дәріс берген. Қазақ тілінде көптеген кітаптар шығарған. Қазақ балаларына арнап Ыбырай Алтынсарин жазған “Кел, балалар, оқылық” өлеңін өзінше толғап, ұзақ өлең шығарады. Халықты өнер-білімге, ислам дініне насихаттауда көп еңбек сіңіреді. 1897-1898 жылдары Кашафуддин Шахмарданұлы 20-дан астам кітап бастырып шығарып, халық арасына таратады. “Махулат”, “Манзура”, “Әдепті бала”, “Ахуал” сияқты жинақтарының халық арасында ағартушылық идеяны жүзеге асырудағы маңызы ерекше болады.

Ғасыр басындағы қазақ халқының оқуға, білімге деген сұранысына сәйкес көптеген оқулықтар орыс тілінен аударылып та басылып жатты. Орыс тіліндегі әдебиеттердің үлгісімен қазақ халқының өз арасынан педагогикалық жинақтар, оқулықтар жарық көрді. Айталық, 1907 жылы Қазан қаласында А.Жандыбаевтың “Жас ғұмырым”, А.Мәметұлының “Әбрият”, К.Ғ.Сырғалинның “Өнеге” атты шығармалары қазақ тілінде шыққан тұңғыш оқу құралдарының үлгісі саналады. Зерттеушілердің пікірінше, осындай еңбектердің ішінде қазақ тілінде шыққан тұңғыш оқу құралы ретіндегі “Әбрияттың” ролі

мен маңызы ерекше. 30 беттен тұратын шағын еңбекте сабақ оқытудың жолдары көрсетіледі. К.Сырғалиннің “Өнегесінде” ата-анаға көзқарас, ауыл-аймақ, көрші-қолаңмен қарым-қатынас жасаудың реті туралы айтылып, тәрбиенің педагогикалық, дидактикалық қырлары қамтылады. Мұғалімнің ролі, әліппені оқудың, оқытудың жайы туралы, төте оқудың мазмұны сияқты әлеуметтік-педагогикалық пікірлер келтіріледі.

Қ.Сырғалинның “Қазақ балаларына жәрдем” деген оқулығы 1913 жылы Қазан қаласынан басылып шығады. Бұл оқулықтың маңызы балаларға әріптерді талдап көрсетіп, әріптердің жазылуы мен мағынасына толық түсінік береді. Әріптерді бір-бірлеп оқығанда, сөздің басында, аяғында жазылғанда қандай мағына беретіндігін анықтайды. Оқытудың дидактикалық талаптарына сәйкес, сөз мағынасын оқушыға жақсы түсіндіріп беруге назар аударады. Оқулықтың негізгі принципі – балаларға таныс заттарды көрсете отырып, ол заттың таныс емес қасиеттерін айту, көрнекілік әдісі арқылы бірте-бірте табиғатта бар нақтылы заттарды таныту.

М.Қашимовтың “Әдеб”, “Ақыл кітабы” атты оқулықтары да қазақ балаларын сауаттандыру ісінде елеулі рөл атқарды.

Осылайша ұлы далада оқу-ағарту ісі баяулап болса да дамып келе жатты. Ресми мәліметтерге қарағанда 1916 жылы қазақ училищелерінің саны 600-ге жетті, онда барлығы 19 мың бала оқыды. Алдыңғы қатарлы мұғалімдер қатарында Спандияр Көбеев, ағартушы Ахмет және Әбуғали Балғынбаевтар, С.Мендешов, Е.Бабин, А.Құдайбергенов т.б. халық ағарту ісіне өз үлестерін қосты.

Орыс-қазақ мектептерінің саны аз болса да, қазақ халқының мәдениеті мен оқу-ағарту ісінің дамуында айтарлықтай үлкен үлесі болғанын айту парыз. Мұндай мектептерде болашақ дәрігерлер мен оқытушылар, жазушылар мен ақындар, жалпы қазақ қоғамының алғашқы зиялы азаматтары білім алып, тәрбиеленіп жетілді. 1914-1915 оқу жылында жалпы білім

беретін 2006 мектеп болды, онда барлығы 105,1 мың оқушы оқып, білім алды.

Қазақстанда оқу-ағарту ісінің шындап дамуы, алға басуы кеңес өкіметі кезеңінде басталғаны анық. Қалай десек те, Қазан революциясы Ұлы Далаға ұлы дүбір, толағай табыстар әкелгенін айту парыз. Кеңес өкіметінің алғашқы күндерінде РСФСР халық комиссарлар кеңесі мен халық ағарту комиссариаты жаңа мектеп құру жөнінде бірнеше құжаттар қабылдайды. Соның ішінде аз ұлттардың тілінде мектеп ашу жөнінде арнаулы қаулы қабылданады. 1918 жылы 21 қаңтарда “Шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу” жөніндегі декрет қабылданады. Ал осы жылдың 16 қазанында “Бірыңғай еңбек мектебі туралы ереже” шығады. Бұл құжаттардың сол кезеңдегі оқу-ағарту орындарын құру және оның бағыттарын белгілеудегі маңызы мен ролі ерекше болған.

1919 жылғы 26 желтоқсанда “РСФСР халқының сауатсыздығын жою” туралы декрет шығады. Бұдан соң елде түгелдей сауатсыздықты жою күресі басталып кетеді де, жер-жерде “Қызыл отау”, “Қызыл бұрыштар” құру ісі басталады. Қазақстанда бұл жағдай 1921 жылы “Сауатсыздықты жою жөніндегі арнаулы төтенше комиссия” құрылғаннан кейін жүзеге аса бастайды. Қызу да қарқынды жүргізілген жаппай сауаттандыру ісінің нәтижесі ресми түрдегі мәліметтерде былайша сараланады. 1930 жылғы мағлұматтар бойынша ерлердің 95,2%-і, әйелдердің 66,3% хат таныған (Қазақ Совет энциклопедиясы. Энциклопедиялық анықтама, Алматы, 1980, 396-бет).

Алғашқы кездегі мектептің жалпы сипаты екі сатыдан тұрды. Бірінші сатыдағы мектептер бір жылдық, екі жылдық, үш жылдық және төрт жылдық болып бөлінді. Екінші сатыдағы мектептер жеті жылдықтан жоғары болды. 1920-1921 оқу жылдарында мектепте барлығы 144 мың бала оқыды.

1931-1940 жылдары Қазақстанда мектепте білім беру ісі ерекше қарқынмен жүргізіледі. 1930 жылы “Жаппай міндетті

бастауыш білім беру“, 1931 жылы “Бастауыш және орта білім туралы” қаулылар шығады. Бұл қаулылар мектеп санының өсуіне, ондағы оқу сапасының жоғарылауына ерекше ықпал етеді. Енді екі-үш жылдық мектептер төрт жылдық бастауыш мектеп болып қайта құрылады. Егер 1930 жылы мектеп жасындағы балалардың тек 22% ғана мектепке барып сауаттарын ашса, 1937 жылы олардың 96% мектеп табалдырығын аттайды. Заман ағымында күрделі де қасіреті мол оқиғалар болып жатты, дегенмен мектепте қазақ жастарын оқыту ісі осылайша ілгері қадам басты. Кеңес мектептеріндегі оқыту ісінде жүргізілген саяси бағыт пен көзқарас туралы әңгіме өзінше бөлек тақырып. Қалай болғанда да, мектептің саны мен сапасының өсіп-өркендегені тарихи факт.

Аталған кезеңде мектеп үйлерін салу мен оның материалдық базасын жақсартуға да көп көңіл бөлінеді. 1933 жыл мен 1939 жылдар арасында 280 мың орындық 2614 мектеп үйі мемлекеттің қаржысының есебінен салынады. Мектептегі оқулар негізінен ана тілінде жүргізіледі. 30-жылдары мектептегі барлық пәндер бойынша оқу бағдарламалары бекітіледі. Көптеген оқулықтар жазылып, жарық көреді. Орыс тілінің пән ретінде оқытылуына ерекше мән беріледі.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖОЛДАРЫНЫҢ САРАЛАНУЫ

Ұлы далада соғылған алғашқы қоңырау арқылы қазақ баласы мектеп табалдырығын аттады. Енді осы білім шаңырағында жүйелі түрде іргелі пән ретінде жүргізілетін сабақтардың оқулықтары мен оқу құралдары жазылып, олардың бағдарламалары жасалуы қажет болды. Бұл үлкен де ауқымды, әрі жауапкершілігі мол іс еді. Сондықтан да, ең алдымен, қазақтың көзі ашық оқығандарының бәрі де бұл іске жабыла кіріседі.

Қазақ тілін оқыту мен оның әдістемесінің қалыптаса бастауына XX ғасыр басында шығып тұрған “Айқап”, “Қазақ”, “Мұғалім”, “Шолпан”, “Шора”, “Сана”, “Жаңа мектеп” т.б. сияқты басылымдардың қосқан үлесін де айту парыз. Бұл басылымдарда жаңадан ашылып жатқан мектептердің әртүрлі мәселелері жүйелі түрде сөз болды. Ана тілін қалай оқыту керек, қазақ тілінің оқу құралын жазу мәселесі, педагогиканың негізгі ұстанымдарын анықтау жайы үнемі күн тәртібінде тұрды. Айталық, Ж.Аймауытовтың “Ана тілін қалай оқыту керек?” деген мақаласы “Жаңа мектеп” журналының № 2 санында 1919 жылы жарияланады. Мақалада қазақ тілін оқытудың өз кезіндегі өзекті мәселелері көтеріледі.

Ең әуелгі география, математика, табиғаттану, педагогика, қазақ тілі, әдебиет, тарих т.б. пәндерінен қазақ тілінде оқулық жазу ісі белсенді түрде іске асырыла бастады. С.Асфендияров, Ө.Бөкейханұлы, М.Жұмабаев, Х.Досмұханбетов, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев, Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынұлы сынды қазақ халқының біртуар азаматтарының бұл бағыттағы бастамалары бүгінгі таңда қалың оқырман қауымға белгілі.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Қазақ тілінің төл оқулығын ана тілінде алғаш рет жазып, оның әуелгі терминологиясын қалыптастырған айтулы ғалым – Ахмет Байтұрсынұлы. А.Байтұрсынұлына дейін жазылған қазақ тілі туралы бірлі-жарым орыс тіліндегі оқу құралдары болғанымен, қазақ тілінде бұл мәселе көтерілмеген еді. Қазақ тілінің грамматикасына тыңнан түрен салған, оның барлық салалары бойынша алғашқы терминдерін жасап, негізгі жүйесін қалыптастырған Ахмет Байтұрсынұлы болды.

А.Байтұрсынұлы Орынбор қаласындағы Ыбырай Алтынсарин салдырған мұғалімдер даярлайтын “Учительская школань” 1895 жылы бітіреді де, ағартушылық жұмысқа кіріседі. Содан 13-14 жыл бойы яғни 1895 жылдан 1909 жылға дейін ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен 5-6 жылдық екі сыныптық училищелерде мұғалім болып істейді. Бала оқытумен күнделікті айналыса жүріп, оның негізгі қажеттіліктерін, қиыншылықтарын жақсы біледі.

Ахмет Байтұрсынұлы ұлт мектебінің бойына қан жүгіріп, өз аяғына тұрып кетуі үшін, ең алдымен, оның жазуы, яки түсінікті де сөздің айтылу жүйесін толық белгілей алатын әліпби қажеттігіне әсіресе қатты ден қояды. Сөйтіп, 1910 жылдан бастап қазақ жазуын жаңадан түзумен айналыса бастайды. Өзінің негізгі ғылыми ойларын ғалым 1912 жылдан бастап “Айқап” және “Қазақ” газеттерінің беттерінде жариялайды. Ұзақ ізденістен кейін автордың өзіндік әліпбиі дүниеге келеді. Бұл әліпби негізінен араб таңбасына негізделген, қазақ тіліне толық икемделген нұсқа саналып, өз кезеңінде жергілікті ұстаздар арасында үлкен қолдауға ие болады. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ жазуына үлкен реформа жасайды. 1912 жылдан бастап, бұл ғылыми негізге сүйеніп жасалған қазақ әліпбиі жаңа жазу ретінде іс жүзінде қолданысқа түсе бастайды. Осы кезден бастап көптеген мұсылман медреселері мен қазақ-орыс мектептері

жана жазу таңбасын қолданады. 1915 жылдың өзінде бұл таңбамен 15-тей қазақ кітабы жарық көреді.

А.Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдениетінің өсіп, қалыптасуына үлкен үлес қосады. Кеңестің қатал саясатының салқынымен латын таңбасына көшкенге дейін бұл жазу қазақ арасына кеңінен тарап, көпшілік қолдауына ие болған. 1924 жылғы Орынборда маусымның 12-жұлдызында өткен “Қырғыз (қазақ) білімпаздарының тұңғыш съезінде” талқыланып, көпшіліктің қолдауына ие болғанымен, 1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкілодақтық Бірінші Түркологиялық съезде барынша дәлелдеп баққанымен, Ахмет Байтұрсынұлының ұсынған концепциясы ақырында ұлтшылдық деп айыпталғаны бүгінгі оқырманға толық таныс.

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің оқулығын жазуы – қазақ тілінде қазақша жазылған оқулықтың алғашқы бастамасы болды. Автор 1912 жылы мектеп балаларына арнап, қазақша сауаттандыратын әліппені – “Оқу құралын” жазғаннан кейін, мектепте қазақ тілін пән ретінде оқытатын оқу құралын жазуға кіріседі. “Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу – ауызбен сөйлесуден артық даражаға жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сөйлегенде сөздің қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жаза білуге, қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек”, - деп жазады ұлы ғалым (Тіл құрал, 173-бет).

Заманына сай адамы дегендей, болашақ жазудың заманы болатынын көріп, тани білген ғалымның түзген әліпбиі қазақ тілінің фонологиялық сипатын дәл танытып, таңбалай алды. А.Байтұрсынұлы жазған бұл “Оқу құралы” 1912-1925 жылдар арасында 7 рет қайта басылып шығады.

1926 жылы А.Байтұрсынұлы “Жаңа Әліп-би” еңбегін жазады. Бұл Мемлекеттік білім кеңесінің ұсынған

бағдарламасына сәйкестендіріліп, суреттермен безендіріліп, толықтырылып шығарылады.

Өзі ширек ғасырдай тер төгіп еңбек еткен тағылымы мол еңбегінің пайдасы мен пайымдылығын Ахмет Байтұрсынұлы Бүкілодақтық түркологтар съезінде дәлелдеп береді. Оның пікірінше, араб таңбасы жылдам оқуға, сауатты жазуға аса қолайлы, жастарды сауаттылыққа үйретуге мүмкіндік ашады, баспахана техникасы мен өнімнің құны жағынан алғанда да араб таңбасын қолдану өзінің сыйымдылығы жағынан әлдеқайда арзанға түседі. Ең басты жайт, араб әліппесінің әріп құрамы қазақ тілінің орфографиялық қажетін толық қамтиды. Автордың ұсынған араб таңбасындағы жазуын қазақ жұртшылығы, әсіресе оқытушы қауымы жылы лебізбен қабылдағаны анық. Қазақ тілінің ішкі фонетикалық заңдылығына негізделіп жасалған бұл әліппилік жүйеде дыбыстық үндесу толықтай сақталды.

Ахмет Байтұрсынұлының мектеп туралы, оқу-білім туралы ойлары 1914 жылғы “Қазақ” газетінің № 62 санында жарияланған “Мектеп керектері” атты мақаласында баяндалған. Онда ең әуелі мектеп ісіне керекті нәрсе ретінде білімді, педагогика мен әдістемеден хабары бар мұғалім деген қорытынды жасайды. “Мектептің жаны – мұғалім” – дейді ғалым. Мұғалім қандай болса, оның мектебі де сондай деген тұжырым айтады. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы, әрі жұрттың бәрі бірдей сыйлайтын сыйлы болуы қажет деген ой айтады. Шынында да, егер ұсынған оқулық сынға ұшырап, қатесі көпе-көрнеу байқалып тұрса, онымен оқу да, оқыту да ауыр екені өзінен-өзі түсінікті. Ғалымның ең қажет нәрсе ретінде тағы да айрықша бағалайтыны – бағдарлама. Оқыту ісі көңілдегідей болып шығуы үшін, оның үлгісі, мерзімді өлшемі болуы қажеттігін дәл тауып, тап басып айтады.

Ахмет Байтұрсынұлы көрнекті ғалым ретінде ғана емес, әдіскер ретінде де көп еңбек еткен. Алғашқы әліппе, оқулық, тіл құралдарын жазумен қатар, осы оқу құралдарын тәжірибе жүзінде қалай пайдалану қажеттігі жөнінде де ғылыми тұрғыдан

терең талдаулар жасайды. Бұл тұрғыдан Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдістемелік ғылымның да алғашқы бастаушысы бола алады. “Баяншы”, “Әліппе астары”, “Нұсқаушы”, “Тіл жұмсар” әдістемелік еңбектері мен “Баулу мектебі”, “Жалқылау”, “Қай әдіс жақсы”, “Дыбыстарды жіктеу” атты мақалалары осының айғағы болса керек.

Ғалым өзінің оқулықтарында әріптерді балаларға тез әрі оңай үйрету үшін көптеген әдістерді пайдаланған. Ол өзі жасаған әліппидегі әріптерді үйрету үшін, ең алдымен, оны жазып үйрену үшін, тілдегі дыбыстарды тани білу керектігіне назар аударады. “Әріптерді тани білуді” мақсат ету – таңбаның негізгі белгілерін бағамдауға үйрету. Таңбаның негізгі екі белгісі бар. Бірі – сыртқы тұлғасы да, екіншісі оның мағынасы. А.Байтұрсынұлы осының екі жақтылық белгісін балаға дұрыс пайымдатуға көңіл бөлген. Дыбысты меңгертіп, оның әріптік таңбасын таңбалайды.

1913 жылы жазылған “Қазақша оқу жайынан” деген мақаласында “Бала оқытуды жақсы білейін деген адам, әуелі балаға үйрететін нәрселерін өте жақсы білерге керек, екінші баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек” деп жазады. Мұның өзі, түптеп келгенде, ұстаздың білім-білігінің жоғарылығы, бала зердесін, психологиясын танудағы шеберлігі. Ұстаз – өз білгенін ғана үйретіп қойса, ол ұстаз емес, нағыз ұстаз болу үшін оқушының білуге тиісті нәрсесін үйрету парыз. Балауса бала ұстазының кей осал тұстары болса, оны кешіре алар, ал оның білімсіздігін кешпейді. Білімсіз ұстаз – болашақтың дұшпаны. Бала уақытының ұрысы. Алдында отырған оқушының уақыт атты ұлы қазынасын алуға ешкімнің құқы болмаса керек.

Ахмет Байтұрсынұлының “Баяншы” әдістемелік нұсқауы Қазан қаласынан 1920 жылы жарыққа шыққан. “Сөз басында” автор былай деп жазады: “Үйрену һәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып, мұқалмайды; оқуға ықыластанып, оқыған сайын

қызығады” (Тіл тағылымы, 1992, 323). Мұның өзі қазіргі таңдағы бастауыш мектептерді білім беру ісіне басшы, оның негізгі оқулық жазу жүйесінде басты бағдар, талап болатын ойлар.

Жақсы оқытудың негізгі әдістерінің бірі ретінде ғалым баланың бұрынғы білген білігін ұштау, соның негізінде жаңа хабар ұсынуды басты назарда ұстаған сыңайлы. Айталық, “Дыбыспен жаттығу” үшін, әрбір дыбыстарды саралап алған соң, оны жазу арқылы ұғындыруда мынадай әдіс-тәсіл қолданады: “Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танимыз”. XX ғасыр басындағы бала үшін өз елінің таңбасын білу – аса күрделі дүние болмаған. Әрбір ата-ана өз елінің, руының таңбасын баласының санасына сіңіріп өсірген. Міне осы жадтағы жазу жүйесін ғалым үлгі ретінде пайымдатып, санаға сәуле түсіріп алып, аналогиялық таным негізінде оның жаңа әріпке тез енуіне, түсінуіне жағдай туғыза алады.

“Оқу үйренгендегі басты мақсат – керек сөзді жаза білу, жазылған сөзді оқи білу. Сөз – дыбыстың мағыналы болып тізілгені. Сөз айту дыбысты ауызбен тізу. Оқуға келген балалар сөйлей білсе де, дыбыстарды тізіп сөз шығара білмейді, Себебі олар сөздің дыбыстан тізілетінін білмейді” – деп жазады ғалым.

“Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді” дегенді мақсат етіп ұстаған ғалым “Қазақша оқу жайынан” атты мақаласында бала оқыту жүйесін құрудың алғашқы бастамаларын көрсетеді. Әліппеден өзге кітаптардың әлі шыға қоймағанына қынжылыс білдірген автор “...әуелі біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастау керек. Неге десеміз, болыстық та, билік те халық та – оқумен түзеледі. Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқумен түзеледі. ...Жаңалыққа жастар мойынын бұрып қайырылар, халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі бәрінен бұрын ескеріліп, бәрінен жоғары

қойылатын жұмыс” – деп жазады. Бұлай сөйлеудің ар жағында үлкен мән бар. Орыс үкіметі жүргізіп отырған оқыту саясаттың ар жағындағы орыстандыру жайы жатқанын терең сезінген ғалым, қазақ балаларын, жастарын қазақша оқытудың жайын осылайша тұспалдап жеткізіп отыр. Сондықтан да қазақ баласының бір парасы орысша оқып жүргенін айта отырып, “орысша оқу орыс қолтығында тұрған жұртқа керек, керек болғанда қазақша оқығанның үстіне керек. Қазақша оқи, жаза білген соң, шама келсе орысша да білу қажет” екенін анық айтады.

Ғалым оқыту ісіндегі ең басты, әрі маңызды нәрсе оқуды дыбыспен жаттықтыру деп түсінеді. “Дыбыспен балаларды жаттықтыру – оқу мен жазу үйретудің негізі. Істің басы түзу басталса, барысы да түзу болмақшы” дегенді нықтай айтады. Бұл пікірлерді қазіргі кезде өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде меңгертуді қолдарына алып жүрген ұстаздар басты бағыт ретінде қолданса мақұл болар еді.

Ахмет Байтұрсынұлының “Бастауыш мектеп” атты мақаласы қазақтың бастауыш мектебі қандай болуы керек? деген мәселеге арналған. Қазақ баласын бірден орысша оқыту жөн бе, болмаса алдымен бастауышта қазақша оқытуды міндеттеу керек пе, орысша білім алған баланың ертеңгі дүниетанымы қалай қалыптасады деген ұлт болашағы үшін мәні терең, мағынасы мол мәселені көтереді. “Бастауыш мектеп, әуелі, миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек, яғни қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір суық қолдан тыныш боларға керек. Қазақ дінге нашар күйден өткен, енді қазақты басқа дінге аударамын деу құр әурешілік” – деп жазады А.Байтұрсынұлы.

Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік бағытта жазылған “Тіл жұмсар” атты еңбегінің мәні зор. Тіл – құралдың жеке бөлшектерін түсіндіру жолын белгілеп берген бұл еңбектің қазақ тілінің әдістемесі пәнінде алатын ролі мен маңызы ерекше болмақ.

“Тіл жұмсар” – қазақ тілін оқыту әдістемесінің басы. Ғалымның өзі көрсетіп бергендей, тіл туралы еңбек жазу бар да, оны балаға оқыту жүйесі бар: “Тіл құрал” қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орнында алып көрсетіп танытады. “Тіл жұмсар” сол үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап бөлек-бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып, соларды жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады” (1992, 336).

“Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олақтықтың белгісі – бір ғана әдісті болу, шеберліктің болуы – түрлі әдісті болу; керек орнында жоқ әдісті табу да қолынан келу”, - деп ой түйіндеген әдіскер-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының жазғандарынан алар тағылым-үлгі мол. Қай кездегі мұғалім не оқытушы болса да, оқыту әдісін көп білуі шарт. Әр әдісті орынды қолдана білсе, қайсыбір әдіс болса да өз орнында орынды көрінері даусыз.

Әдіскер-ғалым оқытудың дұрыс жолға қойылуы үшін, мынадай әдістемелік қағидаларды ұсынады:

- 1) Жаңа берілетін сабақты баланың білетін мағлұматтарымен ұштастыру;
- 2) Тиісті таныстыру арқылы сабақтың мазмұнына ынталандырып, ілтипат аудару;
- 3) Сабақты алдын ала даярлайтын сұраулар қою арқылы ынтасын арттыру;
- 4) Қажетсіз мағлұматтардан сақтану, баланың ілтипатын қоздыратын қызықты нәрселерді ғана сөйлеп, үйрету;
- 5) Баланың ішін пыстыратын біркелкі мағлұматтардан сақтану, лайықты салыстыру, тенестіру, ұқсастыру, түрлі әдісті оңтаймен оқытуға, жандандыруға тырысу;
- 6) Алғашқы кездегі оқыту деректің көрнекі болуы. Оған сай жобаларды дұрыс қолдану;

7) Өзгелерді ынталандыру үшін оқытушы үйрететін нәрсесіне өзі де ынталану, өзі де жақсы көру, оқытушы сүйген нәрселерді оқышы да сүйеді.

Ғалым ұсынып отырған қағиданың қай-қайсысы болса да балаға дәріс беру жүйесінде ешқашан ескіrmек емес. Мектеп мұғалімі үшін үнемі есте болатын негізгі ұстанымдар деп бағамдаймыз.

Ахмет Байтұрсынұлы тіл білімінің басты салалары туралы ең алғаш қалам тартқан ғалым еді. Алғашқы сауат ашу құралы ретінде жазылған “Оқу құралынан” бастап, “Әліп-би” мен “Тіл құралда” қазақ тіл білімінің басты әрі негізгі терминдерін жасады.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлылығы оның тек тұңғыш оқу құралын жазғанымен өлшенбесе керек, ең бастысы алғашқы оқулық тілінің терең халықтығында, сапалылығы мен біліктілігінде. “Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген”, - дейді автор “Тіл құралдың” кіріспесі ретінде жазған “Сөз басында”. Яғни қазақ сөзінің қисынын келтіріп, өз нақышында жазу үшін сол тілде сауатын ашып, дағдыланған абзал. Ғалым мұны көрегендікпен айтқан-ау. Қазіргі таңдағы тілдік жағдай бұған толық көзімізді жеткізіп отыр.

Жалпы терминологияның лексикология мен концептологиямен тығыз байланысы бар екені белгілі. Ф.Риггздің пікірінше, терминолог терминдерді дербес сөздер ретінде қарастырады. Ондай сөздер белгіленетін түсініктерден ауытқымауы тиіс. Лексиколог терминдерді ғылыми түсініктен тыс қарастырады. Өйткені ол сөзді тіл жүйесінің бөлігі ретінде зерттейді. Әрине, терминолог үшін терминдік жүйе терминденуге ұшарайтын түсініктер жүйесіне сай келуі

маңызды болып табылады. Концептолог үшін түсініктердің өзара қатынасы олардың жеке тілдік жүйеде көрінісінен әлдеқайда маңызды болатыны айтпаса да түсінікті. (А.С.Суперанская Общая терминология. Вопросы теории. 1989, 21). Яғни термин мен оның таңбалап тұрған ұғымы арасында үлкен танымдық байланыс болады. Осы табиғи байланысты дұрыс анықтай алған термин ғана ұзақ ғұмырлы.

Өзге де тілдік бірлік сияқты терминнің де мазмұны мен мағынасы бар. Т.Л.Канделакидің көрсетуінде, терминнің мазмұны – оның әуелгі терминдік түсінігі де, мағынасы – термин-сөз ретіндегі сипаты. Терминнің мағынасы мен мазмұны өзге сөздердегіден ерекше. Оның өзіндік сипаты бар. Терминнің мағынасы мен мазмұны сәйкес келіп, бір-бірін анықтап, мағына мазмұнды ашса, термин терме сөз ретінде анықтала алады.

Ахмет Байтұрсынұлының жазған “Тіл құралының” өміршеңдігі мен қажеттілігі әр түрлі сипатта, әр алуан аспектіден бағалана алады. Оның мәнісі профессор Ө.Айтбаев зерттеуінде көрсеткендей “А. Байтұрсынұлы жасаған терминдер жүйесі, бір қарағанда, оп-оңай болып көрінгенмен, ол – өте күрделі де терең ізденістер нәтижесінде пайда болған ғылыми туынды” (Қазақ сөзі, 32-бет).

Біз соның тек бір ғана қырын тағылым алу үшін саралап қарастыруды мақсат етпекпіз. Ол – ғалымның термин жасау шеберлігі мен ұғымды таңбалаудағы дәлдігі. Автордың жоғарыда өзі атап көрсеткендей, қазақша жаза алу үшін, қазақша дағдылану шарт болса, қазақша дұрыс оқыту үшін оқытатын терминдер де ұғым мен түсінікті дәл анықтауы шарт. Біз мұның кереметтей үлгісін осы ұлы ғалым жасаған терминдерден аңғарамыз. Термин сөздер – теріліп алынған сөздер. Екінші сөзбен айтқанда, белгілі ғылым саласы бойынша қажетті ұғымды атау үшін теріліп, таңдалып алынған сөздер. Сонда термин сөзінің қазақша аудармасы да өзінен-өзі анықталады. **Термин – терім сөз.**

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған термин сөздердің басты ерекшеліктері деп мыналарды көрсетуге болар еді:

- анықталатын ұғымның дәлдігі;
- таңбаланған атаудың қазақилығы;
- терминнің жалқылық сипаты болуы;
- терминнің нақтылығы.

Автор терминдерінің дәлдігі мен нақтылығын саралап, оның сапалық сипатын дәл бағалау үшін өзге жасалған терминдермен немесе басқа түркі тілдерінде, орыс тіліндегі жасалған терминдермен салыстыруға болар еді.

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған кез келген термин сөзді мағыналық сипаты жағынан талдап қарауға болады. Қайсы бір терминді алмайық, ең бастысы білдіретін ұғымды дәл көрсетіп, толық таңбалайды. Айталық, сөздің құрылымын ғалым тұлғасына қарай бес түрге бөледі: түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымшалар.

Енді осы терминдердің терең құрылымдық мағынасы мен тілдік термин ретіндегі сипатына назар аударалық.

Түбір сөзінің қазақ тіліндегі негізгі мағынасы “ағаштың, өсімдіктің жерде қалған түбі”. Ауыспалы мағынасында бір нәрсенің түп-тамыры, төркіні, арғы жағы деген мағынада жұмсалады. Ахмет Байтұрсынұлының *түбір* сөзін алуының себебі аталған сөздің күнделікті қолданыста сиректеу жұмсалатыны, тек ботаникалық термин ретінде жұмсалатынында болуы мүмкін. Осы мағынадағы негіз сөзі күнделікті қолданыста жиірек жұмсалады, әрі негіз сөзінен көптеген сөздер өрбіп, оның қолданыс жиілігін тереңдетеді. Мысалы: негізі, негізінен, негізгі, негізсіз т.б. *Түбір* сөзі арқылы тіл біліміндегі ары қарай бөлшектеуге келмейтін сөздің түпкі мағынасын анықтайтын түбір сөзді дәл де анық таңбалауға болады. Сонда, *түбір* сөзі:

1. күнделікті қолданыста сирек қолданылған;
2. анықтайтын ұғымды дәл берген;
3. қолдануға ыңғайлы.

Демек, көрсетілген терминді басқа сөзбен емес, *түбір* сөзімен таңбалаудың сөз мағынасының дамуы мен қолданылу сипатында өзіндік ішкі заңдылығы бар.

Кей оқулықтарда түбір термині мен негіз термині қатар қолданылып жүргенімен, қазір “түбір” термині толық қолданысқа түскен. Әрі түбір термині мен негіз терминінің арасында айырмашылық пен ерекшелік бар деп қарастырылады. Орыс тіліндегі “корень” сөзінің беретін ұғымы мен түбір терминінің беретін мағыналары бірдей.

Туынды сөзінің мағынасы да өте дәл және нақты берілген. Қазақ тілінің күнделікті сөйлеу тілінде *туынды* сөзі де сирек қолданылады. Автордың көркем шығармасы, туындысы мағынасынан өзге мағынасы кездесе қоймайды. Бұл семаның өзі кейін пайда болып қалыптаса бастаған еді. Ал термин ретіндегі туынды сөзі тілдегі түсінікті толық таңбалайды. Шынында да, туынды сөз – жаңадан туындаған, жасалған сөздерді көрсете алады. Сонда ғалым қолданып отырған терминнің мәні ұғымды таңбалауда өте қолайлы, әрі дәл бейнелейді. Туынды сөз терминінің орнына өзге де бір терминді қолдану мүмкін еместей.

Терминдердің ең басты бір ерекшелігі таңдалып алынған сөздердің қазақша ұғымға сәйкес аталатыны. Қазақ балаларына түсінікті сөздер мен атаулар болғандықтан, оны оқыту да жеңіл. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиеді. Автордың өзі көрсеткендей, қазақ балаларын қазақша оқыту дегеннің ең тиімді жүйесі де осындай болса керек. Қазақша ойлаудан, сөзді қазақша түсінуден туған терминдер.

Оқушыларға әрбір термин туралы айтқанда, оның тілдік мағынасын ашудан бұрын, оның атаулық, сөздік мағынасын ашып алған тиімді болар еді. Яғни туынды сөзді немесе түбірді айтпас бұрын, оқушыларға осы сөздердің атаулық мағынасын ашып, анықтап көрсеткен жөн. Содан кейін барып, оның терминдік ұғымын түсіндірген абзал.

Қосымша сөзін таңдап алуының да осындай өзгеше ерекшелігі бар деп есептейміз. *Қосымша* сөзінің атау ретінде беретін мағынасы мен термин ретінде беретін мағыналарының негіздемесі (мотивациясы) жақын. Негізгі мағыналары ортақ болғандықтан, қосымша терминін естігенде әңгіменің жалпы не туралы болатыны туралы тыңдаушыда белгілі дәрежеде алдын ала түсінік қалыптасады. Бұл түсінік қосымша сөзінің әуелгі негізгі мағынасы арқылы қалыптасады, ал арнайы мағынасын оқытушының түсінік беруі нәтижесінде оқушыға жеткізу онша қиындық әкелмейді. Ғылым тілінің қазақшалығы, қазақилығы осындай болуы керек болар.

Ахмет Байтұрсынұлының қосымшаны жалғау және жұрнақ деп бөлуінің грамматикалық жағынан ғана емес, танымдық түсінік туғызуы мен терминдегі халықтық сипатты танытуда да үлкен маңызы бар. Тереңірек пайымдар болсақ, жалғау деген сөз бен жұрнақ сөзінің ішкі мағынасының өзінде үлкен мән-мағына жатқандай. Термин жай жасала салған емес, сөздің ішкі семантикалық мағынасымен терең қабысып жатқанын аңғаруға болар еді. Жалғау – күнделікті сөйлеу тілінде бір нәрсені екінші бір нәрсемен байланыстыру жалғау мағынасында жұмсалады. Байланыстырушы, жалғаушы нәрсе болған соң, оның негізгі қызметі де осы ұғыммен байланысты болады. Яғни сөз мағынасына ешқандай жаңалық енгізбейді, тек байланыстырушы рөл атқарады.

Ал грамматикалық термин саналатын жалғаудың да негізгі мағынасы осындай түсінікпен іштей қабысып жатады. Жалғаулар сөз бен сөзді байланыстырады. Сонда жалғау сөзінің термин ретінде таңдап алынуы оның ішкі мағынасымен толықтай сәйкес келіп жатады. Ішкі негіздемесі айқын.

Сондай-ақ жұрнақ терминінің де қабылдану жүйесін түсіндіруге болады. Жұрнақ сөзінің мағынасы - белгілі бір заттан қалған қалдық. Ескінің көзіндей сақталып қалған қалдықтың, жұрнақтың өзіндік ерекшелігі болады. Оның негізгі ерекшелігі, ең алдымен, бұрынғы көнеліктің бір белгісін

сақтауы. Оның құндылығы да осы ерекшелігінде. Ал грамматикалық термин ретінде Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған термин анықтайтын түсінікте де осындай ұғым бар. Жұрнақ ешқашан жалғау бола алмайды. Жұрнақтың ішкі мағынасы, мәні бар. Қазіргі түркологиядағы ғылыми пікір бойынша түркі тілдері жұрнақтарының қай-қайсысы болса да, бір кездерде толық мағынасы бар лексикалық бірлік болғаны белгілі.

Демек, жұрнақтың өзіндік ішкі мағынасы болады. Тілдің дамуы барысында өзінің лексикалық мағынасын толық сақтамай, тек жұрнағын ғана сақтап қалып, жалғанған сөзіне сол мағынасын үстейтін қызметі бар. Тілді терең түйсінген ғалым осының барлығын, іштей біліп, көңілмен ұққандай. Сондықтан да бұл терминдер өміршең, сондықтан да бұл терминдер қазақи. Осы терминдерді мектеп оқушыларына, жоғары оқу орныдарының студенттеріне түсіндіргенде, ең алдымен олардың атау сөз ретіндегі мағынасын түсіндіріп, олардың ортақ мотивациясын тауып отырса құба-құп. Сонда оларды қабылдау да қабылдату да оңай болған болар еді деп есептейміз.

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған термин сөздердің қай-қайсысын болса да осылай түсіндіруге болар еді. Ғалым жасаған терминдердің мағынасы мен мәнін айқындау, оның нағыз халықтық сипатын бағамдау болашақтың ісі деп білеміз.

Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің оқыту әдістемесін негіздеген, әдістеме ғылымының көш басшысы ретінде танылады.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ

Қазақ халқының ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев шығармашылығы – халықтың рухани қазынасы, әлемдік мәдениеттің байлығы. Мағжан Жұмабайұлының педагогика, әдістеме саласында да атқарған ғылыми қызметі мол. Ақынның “Педагогика” (1922), “Ана тілі” (1923), “Бастауыш мектепте ана тілін оқыту методикасы” (1925), “Сауатты бол” (1926), “Ересек

шала-сауаттылар программасы” (1926) сияқты еңбектері мен оқу-ағарту мәселелеріне арналған мақалалары бар.

Мағжан Жұмабаев 1922 жылы “Педагогика” атты ғылыми еңбегін жазады. Өз кезіндегі көрнекті қазақ зиялыларының бірі, белгілі ғалым педагог-публицист М.Жолдыбаев зерттеудің беташарына былай деп жазады: “Заманға дәл кітап шыққанша малданып, одан кейін салыстырып қарап, бұрынғы жазылғандардың адасқан жерлерін тауып отыруға Мағжан Жұмабаев “Педагогикасы” іздесе таптырмайтын пайдалы тарихи материал”.

Мағжан Жұмабаев өз еңбегінің бағыт-бағдарын былайша аңғартады: “Алдыма бір кітапты қойып алып желе бергенім жоқ. Тәрбие ғалымдарының пікірлерін тандап алуға ұмтылдым. Шамам келгенше, қазақ қанына қабыстыруға ұмтылдым” (“Педагогика”, Алматы, 1992). Ақын осылайша ағынан жарылады, өз еңбегін толық аяқталған, жетілген дүние деуден де аулақ. Солай болса да, бұл зерттеу-еңбек қазақ ғылымында алғашқылардың бірі болып педагогика саласында түрен салған, елең еткізер туынды екені анық.

Оқу құралының бірінші бөлімі педагогиканың жалпы мәселелеріне арналған. Автор тәрбие саласын былайша жіктейген: “дене тәрбиесі, жан тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық пен әдеп-құлық тәрбиесі”. Расында да, адам баласының кемелденіп, дұрыс тәрбиеленуі үшін, ең алдымен денсаулығының жақсы болуы шарт. Ол үшін дене тәрбиесінің дұрыс жолға қойылуының маңызы зор. “Жан тәрбиесі” деген атаудың өзінің мән-мағынасы терең. Адам жанының терең де таза болуы – болашағының жарқын болуының кепілі. Жан адалдығына аса мән берген ақын оның от басындағы, мектеп қабырғасындағы тәрбиелену жолдарына да ерекше ден қояды. Психологиядағы жан көріністері – ақыл, ішкі сезім дүниесі, қайрат туралы М.Жұмабаев толғана баяндайды.

Баланың әсерленуі, ойлануы, эмоциялық толғаныстарының өзіндік ерекшелігін, ересек адамның ойлануымен салыстыра

отырып зерделейді. “Баланың жан істері бір-бірімен берік байланған болады, бір-бірімен берік жүреді. Баланың денесі мен жаны, ақылы мен сезімі. Сезімі мен қайраты бәрі бір іс қылады, бұлар бір-бірімен күресе білмейді, бірін-бірі тізгіндей білмейді”, - деген байлам жасайды автор. Жас сәбидің бір нәрсеге ұмтылуы оның ақылының, сезімінің, жанының, денесінің, қайратының бірдей күш жұмсауы арқылы болатынын айта келіп, бала шақта алынған әсердің өмір бойы естен шықпауының мәнісін ғылыми тұрғыда ашып береді.

Осылайша сәби жанының ерекше белгілері мен қасиеттерін анықтай отырып, тәрбиенің негізгі сипаттары мен мазмұнының қалай жүзеге асуы керек екенінің нақты жолдарын белгілейді. “Жас бала – жас бір шыбық, жас күнде қай түрде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қайтып алмақ” – деп түйін жасайды ақын-ғалым.

Мағжан Жұмабаев тәрбие түрлерінің осындай басты-басты маңызды сипаттарына тоқталып, олардың бір-бірімен табиғи тамырластығын, жақындығын түсіндіреді. Егер адам баласына аталған тәрбие түрлерінің барлығы түгел берілсе, оның жалпы білімі мен тәрбиесі жақсы болатынын тәптіштей айтады. “Егер де ол ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сияқты тұрмыста жиі ұшырайтын күштерді елемейтін мықты, берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі түрден ләззат алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын” – деп тілек етеді.

Қазақ баласының тәрбиесіне жоғары мән бере отырып, ақын Абай жолының үрдісімен баланы дәл өзіндей қылып шығару емес, заманына лайық азамат етіп тәрбиелеуді мақсат етуді ұсынады. Оның туған халқының тәлім-тәрбиелік бай мұрасын игеру жолындағы еңбегі ұшан-теңіз. “Ұлт тәрбиесі – баяғыдан бері сыналып келе жатқан соқпақ жол болғандықтан, әрбір

тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті”–, деп жазады ақын.

Мағжан Жұмабаев қазақ халқының бала тәрбиесі жөніндегі ұлттық менталитетке сай қалыптасқан тәрбие желісін қастерлей отырып, оны да заманның талабына сәйкес електен өткізуге, сөйтіп барып қабылдауға болатынын ескертеді. Қазақ аулында талай зиянды әдеттер барын да жасырмайды. Оқыған зиялы азамат ретінде бүгінгі бала тәрбиесіне ерекше мән бере отырып, оның ғылыми тұрғыда зерделеніп, педагогикалық шеберліктің ұшталу мәселелеріне ден қояды.

Тәрбиеші, тәрбие, тәлім – кең ұғым ретінде қарастырылады. Адам баласы жер бетінде өмір сүретіндіктен тәрбиенің негізгі мақсаты жеке адамды ғана тәрбиелеп қою емес, сол арқылы ұлттың бақыты одан әрі адамзат бақытымен байланыстырылады. Адам баласының тәрбиеге мұқтаждығы көрсетіледі. Ғылыми-педагогика негіздеріне сүйене отырып, бала тәрбиелеудің өзінің бір өнер екенін, оның қыры мен сырының мол екенін тұжырымдайды.

М.Жұмабаев педагогика ғылымы негіздеріне талдау жасап, оны адамның өз тәжірибесі, халық педагогикасы және бүкіл адамзат қауымы топтаған ғылыми тексерілген заңдылықтар құрайды дей отырып, педагогика ғылымының салаларын, оның өзге салалармен байланысын анықтайды.

Кітаптың “Жалпы педагогика” деп аталатын бөлімінде: тәрбие, дене тәрбиесі және жан тәрбиесінен құралады дей келіп, баланың туған күнінен бастап тәрбиеленуіндегі маңызды мәселелерге тоқталады. Оның физиологиясы мен гигиенасына байланысты мәселелерге мән береді. Ұстаз бұлардың барлығын қазақ халқының өмірі, тұрмыс-жағдайы кейбір ата-аналардың бала тәрбиесіндегі іс-шараларын жөнінде олардың дұрыс орындалуына маңызды кеңестер береді. Бала тәрбиесінің ұлттық сипатта болуына ерекше назар аударады. Көрсетілген еңбегінде автор мектеп жасына дейінгі баланың өсу жолдарында жасалатын тәрбиелік шараларға мән береді.

М.Жұмабаев аталған бөлімде “психология” деген сөзді “жан тілі” деп аударып, психологияны “жан туралы пән” деп атайды. “Баланың жанын жақсы тәрбиелеу үшін жанды көзбен көріп, қолмен ұстамай-ақ, оның істегі көріністерін жақсы тексеру жетеді” деп есептейді.

Жан көріністерін ақыл және ішкі сезім деп бөледі, жан тұрмысының бірлігін дәріптейді. Адамның бойындағы психологиялық көріністерді сипаттауда іскерлік, суреттеу, тұқымдық ассоциация, ес, зейін, қиял, ойлау, ойдан шығару, тіл т.б. туралы мәселелерге кеңінен тоқталып, өзіндік тұжырымдар береді.

Ұлы ақынның әдістемелік еңбектері психологиялық жағынан ерекше көңіл аудартады. Мәселен, оның қазақ мектептеріне оқу құралдарын қалай жазу керектігі туралы жазған “Жазылмақ оқу құралдары һәм мектебіміз” атты мақаласы 1921 жылы “Бостандық туы” атты газетінде басылып шығады. Жарияланған мақалада оқу құралының зәрулігі, мектептердің қажеттілігі жөнінде сөз қозғалады.

1923 жылы М.Жұмабаевтың “Бастауыш мектепте ана тілі” еңбегі жарияланды. Оның бұл еңбегі жан-жақты ойластырылған, сындарлы жүйемен жазылған. Мұнда сол кездегі тарихи жағдайдан туатын міндеттерді қарастырады.

1. Бастауыш мектептің міндеті;
2. Еңбек мектебінің міндеті;
3. Төрт жылдық бастауыш мектеп міндеттері анықталады.

Ақын-зерттеуші ана тілінің мектепте оқытылуына көңіл бөліп, ана тілі сабағының мақсаты мен міндеттерін көрсетіп береді. Сондай-ақ, оқытудың сабақтан басқа түрлеріне де тоқталады.

Мағжан Жұмабаев ескі мектеп сипаты мен жаңа мектепті салыстырып, оның ерекшеліктерін сөз етеді. Ескі мектептің жағдайын сынай отырып, жаңа мектептің берерін де терең талдайды. Халық ағарту ісінің өсіп келе жатқанын, ана тілінде оқыту ісінің озық ойдың жемісі екенін әңгімеге өзек етеді.

Өзінің педагогикалық еңбегінде ақын оқушы жүрегіне, ең алдымен, нақты бейне, сурет сала білу керек деп кеңес береді.

Қазақ тіліндегі педагогикалық терминдердің жасалуы ақын Мағжан Жұмабаев еңбектерінен бастау алатыны тарихи шындық. Оның “Педагогика” еңбегіне енген “Тіл”, “Тілдің адам өміріндегі һәм ұлт өкілдеріндегі ұсталған орны”, “Баланың тілі” атты тақырыпшаларда көтерілген мәселелердің маңызы бүгінгі күні де өзінің зәрулігінен айрылған жоқ. Мағжан Жұмабаевтың қазақ баласының тәрбиесіне терең мән бергені, оның психологиялық аспектілеріне ғылыми талдау жасауы халықтық ағартушылық жүйедегі қажеттіліктерден туындағаны сөзсіз. XX ғасыр басындағы зиялы қауымның жоқтың орнын толтыру үшін әртүрлі салада зерттеулер жазуы осының айғағы.

Мағжан Жұмабаевтың ана тілде оқытудың маңыздылығына мән беруінің де астары терең. Сондықтан оны оқып-білудің жастар үшін, ұстаздар үшін мәні ерекше.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ

Қазақ ойының биігін танытатын замана суреткері Жүсіпбек Аймауытов тек көркем сөз шебері ғана емес, қазақ мектептерінде ана тілін оқытудың жай-жапсарын айтқан, психологияны оқытудың мәнісін көрсеткен ғалым да. Халық ағарту жүйесінде ұзақ уақыт еңбек еткен Жүсіпбек Аймауытов жас ұрпақты халықтық рухта тәрбиелеуге үлкен мән беріп, баланың жан дүниесіне үңілу, оның дұрыс өсіп, қанат жаюына көмек көрсету мәселелеріне талдау жасаған. Автордың 1924 жылы мектеп мұғалімдері мен педагогикалық оқу орындары студенттеріне арнап жазған “Тәрбиеге жетекші”, 1926 жылы Орынборда жарық көрген “Психология”, Мәскеуде шыққан “Жан жүйесі және өнер таңдау”, 1929 жылы Қызылордада басылып шыққан “Сабақтың комплекстік жүйесінің әдістері” атты кітаптары кезінде педагогикалық оқу орындарында оқулық қызметінде қолданылған. Ал педагогика мен психология

ғылымдары терминологиясының ұлттық сипатта қалыптасуының бірден-бір негізі, тұғыры болды десек қателеспейміз.

Жүсіпбек Аймауытов өзінің алғашқы қызметтік қадамын оқу-ағарту ісінен бастаған. Кейінгі шығармашылық, қоғамдық көзқарасында да халыққа білім-өнер дарыту ісі оның негізгі кредосына айналғаны байқалады. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының негізгі бағдарламалық тұғыры – қазақ қауымына қажетті ең негізгі нәрсе – білім екенін халыққа дарыту еді. Осы бағытта қызмет еткен Ж.Аймауытов та өзінің саналы ғұмырын ұлы іс жолында қызмет етуге арнады. Оның бала кезінен-ақ бір жағы оқи жүріп, жазғы демалыс айларында ауылға барып бала оқытуы – тек тұрмыс алға тартқан тауқымет не қажеттілік қана емес, халықтық мақсаттан, ұлт болашағының жарқын болуын көздеген асыл мұраттардан туған ой болуы керек.

1911 жылы Керекудегі екі класты орыс-қазақ мектебіне түсіп, одан 1914-1949 жылдар арасында Семейдегі мұғалімдер семинариясын бітіргеннен кейін, қоғамдық қызметтерге араласады, кейін 1921 жылы Семей губерниялық оқу бөлімінің меңгерушісі болып қызметке ауысады. 1926-1929 жылдары Шымкент педагогикалық техникумының директоры болады. Оқытушылық қызметке араласып, оның ішкі қиындықтары мен кезек күттірмейтін қажеттіліктерін толық біледі. Сондықтан да мектептегі тәрбие ісі, оқу, оқыту мәселелеріне арнап көптеген мақалалар жазады. Әдістемелік еңбектеріндегі негізгі бағыт – оқыту мен тәрбие ісінің тұтастығын, рухани тәрбие мен дене тәрбиесінің бірлігін, адамның өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі мен оның жолдарын анықтап беру болған сыңайлы. Қазақстандағы оқу-тәрбие жұмысымен байсалды шұғылдану барысында, тек мұғалімдік іс-тәжірибені жинақтаушы ғана емес, әдістемелік ғылымның теориялық деңгейін көтеретін ғалым-педагог дәрежесіне жетті.

Автордың 1918 жылы “Абай” журналына жарияланған “Тәрбие” атты мақаласынан бастап, баланың тәрбиесіне үлкен мән береді. Адам баласының өзге жан иелерінен басты

айырмасы оның рухани саналы тәрбие алуынан деген ойды желі етіп ұстай отырып, мақалада баланың кей ұнамсыз қылықтарының болуы тәрбиенің кемшілігінен деген түйін жасайды. Жүсіпбек Аймауытов адам табиғатқа ғана тәуелді емес, тәрбиеге де тәуелді деген ой айтады. Әр заманда өмір сүрген ұлы тұлғалардың жасаған іс-әрекеттерін еске ала отырып, олардың жақсы-жаман қылықтары өздері алған тәрбиенің жемісінен болған деген пікірі қай кезде де ескіrmесі анық.

Білікті ағылшын философы, әрі педагогы Дж. Локктың “Баланың ақылы да, жаны да туғанда таза тақтайдай болып туады. Таза тақтайға қандай жазу жазса да жазушының еркінде” деген сөзін талдай отырып, ондағы негізгі көқарасқа байланысты өз ойын өзгеше сабақтайды. Адамда жаратылысынан әртүрлі мінез қалыптасып туатынын тілге тиек етеді. Мұның өзі ғалым-педагогтың генетика заңын, адам бойындағы негізгі қасиеттің ата-бабадан даритындығын еске салғаны болуы керек. Сондықтан да тәрбие жеке адамның ерекшелігін ескере отырып орындалуы керек деген тұжырымымен келіспеуге болмайды. Қазіргі кездегі дамыған тәрбие ғылымының да басты қағидаларының бірі осындай. Яғни, мектептегі тәрбие ісі де, оқыту ісі де жеке адамның ерекшеліктерін ескере отырып орындалады.

Жүсіпбек Аймауытовтың тағы бір өзгеше ерекшелігі қазақ халқының ғасырлар бойы жасап келе жатқан ақыл-ойына, даналығына сүйенетіндігі. *Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің, сүтпен біткен мінез сүйекпен кетеді* деген мақалдарды еске алып, баланың жеке адам болып қалыптасуындағы ата-ананың маңызды рөлін көрсетеді.

“Тәрбиешіге Отанның келешегін тапсыруға болады, өйткені ақылды адам көбінесе, Отанның күзетшісі, қорғаны” деген ойды оқу арқылы да Жүсіпбек Аймауытұлының озық ойларын танимыз. Тәрбие ісі – мемлекеттік іс. Өйткені бүгінгі дұрыс

тәрбие – болашақтағы жақсы елдікті танытар азаматтардың өсетінінің белгісі деген салмақты тұжырымды танимыз.

Ж.Аймауытов жас ұрпақты тәрбиелеудің бір негізі ретінде әдет заңдарын атайды. “Әдет заңы” атты мақаласында әдеттің, дәстүрдің қазақ халқының күнделікті тіршілігінде алатын орнын, маңызын айқындайды. “Әдет – бір сақтаулы қазына” дей отырып, халық жасаған әдеттердің тәрбиелік мәніне тоқталады.

Ғалымның негізгі ғылыми еңбектерінің бірі – “Жан жүйесі және өнер таңдау” деп аталатын зерттеуі. Бұл қазақ психологиясының қырын саралап, жақсы әдетті қалыптастырудағы психологияның маңызын анықтауға арналған терең мәнді ғылыми еңбек. Өз кезіндегі жан дүниесіне арналған тұңғыш еңбек болуымен де аса құнды. “Жан дүниесі” пәнінің негізін қалап, оның алғашқы терім сөздерін (термин сөздер) қалыптастырған.

Жүсіпбек Аймауытов қазақ тілінің оқыту әдістемесіне арнап ана тілін оқытуға, жазу мәселесі мен емле жүйесіне байланысты біршама ғылыми мақалалар жариялаған. Ұлттың жазу тілін жетілдіру, жалпы халықтың сауатын көтеру мәселелерін қозғайды. Қазақ баласына хат танытудың өрелі жолы ретінде ғалым-жазушы буын әдісін қолдайды. Балаға әуелі 2-3 дауысты дыбысты үйретіп, содан кейін оған дауыссыз дыбысты қосып, буын не бір-екі буыннан тұратын сөздерді құрап, жаздыру, оқыту әдісін ұстану қажеттігін дәлелдейді.

1925 жылы жазылған “Ана тілін қалай оқыту керек” атты көлемді мақаласы әдістемелік жағынан құнды. Мұнда зерттеуші ұлт мектептеріндегі ана тілін оқытудың жүйеленген әдісі жоғын тілге тиек ете отырып, әркім өз білгенімен тіл үйретіп, сабақ беріп жүргенін әділ сынға алады. Орыс мектептерінде қолданылып жүрген оқыту әдістері жайында мәлімет бере отырып, солардың қазақ мектептеріне қазақ психологиясына қолайлы келетін әдістерін жүйелі қолдану қажеттігін айтады.

Балаларды қысқа әңгімелер оқытуға төселдірудің жолдарын талдап баяндайды. “Ертегі, әуездің пернелі, кестелі сөзін тастап,

баланың өз сөзімен қайта айтқызуға болмайды. Олардың маңызы – қиялға әсер беріп, шарықтауында. Сезімге әсер беріп, көңілді ұйытқытуында”, – деп жазады автор. Жас балаға газет оқыту мен көркем сөз оқытудың бір емес екеніне назар аударатырып, сөздің мәнін өзгертпей, маңызын, көркемдігін жоғалтпай айтуға тәрбиелеу қажеттігін шегелей айтады.

Жүсіпбек Аймауытов қазақ тілін оқыту әдістемесінің көптеген теориялық мәселелерін, адам жанының тәрбиесінің басты құралы ретіндегі ана тілін оқытудың маңызын көрсеткен. Ғалым-педагогтың жазған әдістемелік ғылыми еңбектерінің қазіргі таңда да маңызы мол.

СЕЙІЛ ЖИЕНБАЕВ

Ахмет Байтұрсынұлы салған ізбен қазақ тілін оқытудың әдістемелік негіздерін зерделеу саласында Т.Шонанов, Ш.Х.Сарыбаев, С.Жиенбаев, Ғ.Бегалиев сынды ғалымдар еңбек етті. Бұлар А.Байтұрсынұлынан кейінгі әдіскер ғалымдардың алғашқы шоғыры еді. “Әдістеме” деп аталатын ғылымның бастауында тұрған бұл ғалымдардың еңбектері кеңінен зерделеуді, уақыт пен заман ұстанған саясат астарындағы қиын кездің өзінде тіл туралы толғамды ой айта алғандығын байыптап салмақтауды қажет етеді. Бұл кезең сондай-ақ, жазу таңбаларының үздіксіз ауысып жатуымен де ерекшеленеді.

Тіл білімінің көптеген теориялық мәселелерінің басы ашық болмай тұрған, ғылымның жас кезінің өзінде қазақ тілінің мектепте дұрыс бағытта оқытылуына барынша күш-қайрат жұмсап, оның әуелгі оқу құралдары мен оқулықтарын, бағдарламаларын жасап, кейбір теориялық мәселелерде толғамды да саликалы ой айта алған ғалымдардың еңбегін өз дәрежесінде бағалау орынды болмақ деп есептейміз.

Қазақ тілін оқытудың әдістемесі пәнінің арнайы сала ретінде қалыптасуына үлес қосқан ғалымдардың бірі – Сейіл Жиенбаев. Ол 1896 жылы Орынбор облысының Бөрте ауданында 1-мамыр

күні дүниеге келіп, 1945 жылы қайтыс болған. 1910-1912 жылдары екі жылдық Бөрте училищесін, 1928 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтын бітірген. 1916-1922 жылдары Орынборда, Шымкентте мұғалім болып қызмет істейді. 1931-1935, сондай-ақ, 1937-1939 жылдары Алматы қаласындағы Ауыл шаруашылық институтында оқытушы болады.

С.Жиенбаев қазақ тілін оқыту әдістемесіне байланысты “Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі”, “Үлкендерге хат таныту методикасы”, “Үлкендерге ана тілін оқыту методикасы”, “Бастауыш мектепте кітап оқыту методикасы”, “Қазақ тілінің методикасы”, “Грамматикалық таблицалар” т.б. сияқты еңбектер жазған.

Пәнді оқыту әдістемесіне байланысты еңбектерінің негізгі ой-толғамдары автордың 1946 жылы жарық көрген “Қазақ тілі методикасы” атты еңбегінде баяндалады. Грамматиканы оқытудың жалпы әдістерін талдауды мақсат еткен бұл еңбек қазақ тілінің грамматикалық жүйесін оқытуды ғылыми негізде талдаған алғашқы еңбектердің бірі еді. Оқытудың жалпы әдістерін, негізгі ұстанымдарын көрсете отырып, оны нақты материалдар негізінде түсіндіреді.

Сабақты мазмұндап шығу бар да, сол мазмұндаған нәрсені оқушы миына тоқытып, меңгерту бар екенін айта келіп, мынадай мысалдар арқылы ойын сабақтайды. Кезекті тақырыптардың бірі ретінде септік жалғауын алып, оның жеті түрлі септіктен тұратынын, олардың грамматикалық тұлғаларын айтып өтумен іс бітпейді дейді ғалым-әдіскер. Сабақты бұлайша мазмұндау автордың пікірінше, тек догматикалық әдіс қолданғандық. Оқушы септік жалғаудың мәнін терең түсіну үшін, ең алдымен, оның қызметін дұрыс бағамдағаны дұрыс. Септік жалғауының негізгі атқаратын қызметі – синтаксистік қызмет. Екі сөзді бір-бірімен жалғастырып айту кезінде ғана жалғау керек болады, ал сөздердің басын қосып, құрастыру – сөйлем жасау болып табылады дей келіп, септік жалғауының

осындай синтаксистік мәнін түсіндіру арқылы, мағынасын айқындауға болар еді деген келелі ой айтады.

Тек септік жалғауды оқытудың жайын баяндауының өзінде автор көптеген теориялық мәселелердің байыбына баланың ойын қалай жетелеу қажеттігін алға тартады. “Бұл мәселенің өзі (септеу жалғаулардың синтаксистік қызметі жөніндегі мәселе) соншалық жалаң мәселе емес. Алдымен морфология құбылысының синтаксистік мәні бар дегеннің өзін толық ұғу үшін адамның грамматикалық ой-өрісі белгілі бір дәрежеге жеткен болу керек. Сондықтан жалғаулардың мұндай қызметін мысалмен көрсетіп, тек қысқаша ұғым беріп алу керек”, - ойын түйіндейді (1946, 9-бет). Жалғаулардың да өзіндік мағынасы бар екенін балаға түсіндіру үшін, оларды алып тастап немесе орнын өзге жалғаумен алмастырып қарауға болар еді. Онда мүлде сөйлем шықпайды, яки мағынасы өзгереді.

С.Жиенбаев еңбегінде кез келген тілдік деректі талдау барысында, оған қандай әдісті, қандай ұстанымды қолдану қажеттігін талдап көрсетеді. Жаңа сабақты өту барысында, оны бекіту үстінде байқау, тексеру тәсілін пайдалануды ұсынады. Тексеру жұмысын оқытушы бір өзі ғана жүргізбейді, оқушылар да белсене қатынасып, олар да бірге ойланып отырады деп бағамдайды. Өздері бірге тексерісіп, бірге талдаған соң, сабақты ұғыну деңгейі де жоғары болатыны сөзсіз. Байқау әдісін қолданғанда негізгі басқарушы мұғалімнің өзі болуы шарт. Жаңа сабақтың басты ғылыми-теориялық мәселелерін баланың мойнына салуға болмайды. Тиісті тілдік деректерді талдау тек мұғалімнің басшылығымен орындалғаны дұрыс. Егер осы талдау барысында шығатын қорытынды мұғалімнің өзі айтпай-ақ байқалып тұратын болса, онда сабақ өзінің мақсатына жеткені саналады.

Автор пәнді оқытудың әдістемелік ұстанымдары тек сабақ жүргізгенде ғана емес, грамматикалық оқулықтар мен оқу құралдарының да құрылысына әсерін, ықпалын тигізіп, оның жалпы барысында сақталып отырылуы қажет деген ой айтады.

“Грамматика кітабының құрылу принциптері” атты бөлімінде мектеп оқулықтарын жазуда бірыңғай ғылыми ұстанымдарды ғана сақтамай, әдістемелік ұстанымдарды да жүйелі түрде басшылыққа алып отыру қажеттігін анықтап айтады. Қазақ мектебінің тарихында ана тілінің әдістемесінен жаңадан жол алып, жүйе түзеген теорияшыл педагогтар бола қойған жоқ дей келіп, ғалым алғашқы грамматиканың өзі XX ғасырда шықты деп, “Тіл құралды” көрсетеді. Авторын атап айтпаса да, бұл Ахмет Байтұрсынұлының еңбегі екенін көзі қарақты азамат танитыны түсінікті. Әңгіме – С.Жиенбаевтың 1946 жылдары, яғни соғыстан соңғы қиын кезеңдерде, екінші зоболанның (репрессия) алдында, қорықпай Ахмет Байтұрсынұлының еңбегіне сілтеме жасай алу ерлігі. Зерттеу еңбегіне сілтеме жасамақ түгілі, атын атау мүмкін болмай қалған тұста, С.Жиенбаев былай деп жазады: «Тіл құрал» кітабының сол кездегі ойлау принципін де, онымен қатар тұлғалық бағыттың да элементтері барлығын көреміз”. Осылайша зерттеуші Ахмет Байтұрсынұлы жасаған кей анықтамалар мен ұстанымдарға талдау жасайды. Оның негізгі сүйенгені логикалық принцип деген тоқтамға келеді. Еңбектегі талдаулардан С.Жиенбаевтың Ахмет Байтұрсынұлы еңбегімен жақсы таныстығы, одан мүмкіндігінше мол мағлұмат бере кетуді мақсат еткені анық байқалады.

Грамматикалық категорияның жай-мәнісін түгел меңгеріп алу үшін дағды керек деп есептейді әдіскер-ғалым. Ал дағды алу үшін оған көп жаттығулар қажет, категорияның түрлі-түрлі тұлғаларын ажыратып көру керек. Бірақ терең білім кұр жаттығумен де келмейді деген пайымдаулар жасап отырады.

С.Жиенбаев еңбегінде оқушыларға грамматикалық категорияны танытудың маңыздылығын атап көрсетеді. Әрине адам баласы өзінің ана тілін грамматиканы оқымаса да біледі, бірақ тілдің құбылыстарын, оның ішкі даму заңдылықтарын терең түсіну үшін тілдегі негізгі категориялармен таныс болу қажеттігін жақсы атап өтеді. Еуропа оқымыстысы

О.Есперсеннің зерттеулеріне сүйене отырып, жасаған талдаулары терең де мазмұнды. Тіпті кейінгі зерттеулерде кездесе бермейтін терең теориялық толғамдар бар. Айталық, сөздің мәнісін барлағанда, автор оны тек дыбыстан тұратын бірлік ретінде ғана қарастырмай, ұғымды таңбалаушы ретінде бағалайды. Балаларға анықтама үйретіп, жаттатып шаршаудың қажетсіздігін мұғалімдерге жете түсіндіру шарт деген тұжырым айтады.

“Тұлғашыл бағыттағы оқымыстылар категорияның сыртқы тұлға жағына айрықша көңіл бөліп, мағына мен мазмұн жағын көп елемеген. Шынында, грамматиканы оқытқанда сөздің семантикалық белгісіне зор мән беруіміз керек. Әрі тұлғасын, әрі мазмұнын айырғанда ғана мәселе ұғымды болмақ” – деген көреген ойды С.Жиенбаев еңбегінен табамыз.

Тілдегі құбылыстың тұлғасын көрсетіп, мағынасын ұқтыру – үйретудің негізгі әдісі. Оқытушының айтып тұрғанының барлығын бірдей бала түсінбеуі мүмкін. Бұдан шығар жол – әртүрлі жеңіл мысалдар мен көрнекілікті дұрыс қолдана білу, – деп жазады ғалым-әдіскер. Грамматикалық категорияны түсіндірудің қалыпты жолы – сұрақ қою арқылы ұғындыру екені де талданып жазылған.

Оқыту тәжірибесінде құбылыстарды өзара салыстырып, сол арқылы олардың ұқсастығы мен айырмашылығын айқынырақ көрсетуге болатыны белгілі. С.Жиенбаев салыстыру әдісін қазақ тілін зерттеуге, оқытуға қолдануға болатынын айтып, нақты мысалдармен түсіндіре дәлелдейді. Бұл әдістің пайдасы белгілі бір деректерді салыстырып, оның айырмасын не ұқсастығын айыру баланы ынталандырады. Екіншіден, бала себеп пен тұлға, мағына дегендерді көп тексереді. Соның арқасында талданылып отырған екі категорияның өзін меңгеріп алады деп ойын түйіндейді ғалым.

С.Жиенбаев еңбегінің маңызды қыры сөздің ұғымдық, мағыналық жағынан тексерілуі болса керек. Өзінің көп замандастарынан ерекше, зерттеуші тілдің құрылысын ғана

емес, оның мағыналық құрылымын, ұғымдық сипатын айқындауға талаптанған. Батыстық семантикалық үлгіде жазылған ғылыми зерттеулерді көп оқып, зерделегені байқалады. Автордың О.Есперсенге, Н.Я.Маррға сілтеме жасауы – оның зерттеулерінің негізгі бағыты мағыналық жүйе, функциональдық құрылым екенін аңғартады.

Қазақ тілінде сөз таптарын ажырату орыс тілінен анағұрлым қиын дейді ғалым. Олай болуының себебі қазақ тілінде тұлғасы бірдей, тек мағынасына қарап айырылатын сөздер бар. Шығу тегі жағынан тектес түбірлер болып саналатын есім-етістік жұптарының көп мағыналылықтан жіктеліп шығатыны белгілі жағдай. Қазіргі тілдің синхрондық сипатында бұл сөздер әр түрлі мағыналарға ие. Сөздердің арнайы мағынасы мен олардың қай сөз табына жататындығын, қызметін айқындайтын – контекст, мәтін. Зерттеуші осындай мағынасы сөйлем ішінде айқындалатын лексикалық бірліктердің мағынасын салыстыру әдісі арқылы көрсету дұрыс деп пайымдайды. Тек қана түбір сөздердің мағыналары емес, кейде негіздердің мағыналарын айқындауда да қиыншылық болатыны зерттеуде аталып өтіледі. Олардың ішкі семантикалық мәнінің тек контексте ашылатыны нақты мысалдар келтіре отырып, балаларға жеткізудің кей әдіс-тәсілдеріне тоқталады. Ғалымның негізгі ұсынар тәсілі – мысалдарды салыстырып беру арқылы олардың мағыналық ерекшелігіне оқушының көзін жеткізу.

Қазақ тілі оқыту әдістемесінің негізгі көкейтесті мәселелеріне үн қосып, оның дамуына үлкен үлес қосқан ғалым С.Жиенбаевтың еңбектері өзінің өзектілігін күні бүгін де жоғалтқан жоқ. Оның семантикалық бағыттағы ойлары мен тұжырымдары, оқушыны ойлантуға жетелейтін сабақ үлгілері, ұғымдық, мәндік талдаулары болашақ оқытушылар мен зерттеушілерге бағыт көрсете берері сөзсіз.

1936 жылы орта мектептің V-VI сыныптарына арналған Сейіл Жиенбаевтің “Грамматика талдауыш”, “Қазақ тілі

әдістемесі”, “Грамматикалық таблицалар” тағы басқа еңбектері жарық көрді.

Бұл аты аталған еңбектердің қазақ тілін оқыту әдістемесінде алатын орны ерекше. Онда қазақ тілі әдістемесінің педагогикалық негіздері, жазу жұмыстары, талдау үлгілері, грамматиканы оқыту, кітап оқу әдістемесі сияқты мәселелерге тоқтаумен бірге, “мұғалім сабақты беруді” көрсетіп бергенінен айнытпай орындауға міндетті емес, өз білгенінше түрлі әдіс қолдануға ерікті әдістеме рецепт емес, әкімшілік нұсқау да емес, тек педагогикалық кеңес, жол-жоба”, – деп әдістеменің көптеген мәселелеріне тоқталды, ол қазірде де мәнін жойған жоқ.

С. Жиенбаев туралы, оның әдістеме ғылымын дамытудағы орны мен өзіндік қолтаңбасы туралы кезінде И.Қ. Ұйықбаев “Қазақ тілі методикасының библиографиялық көрсеткіші” атты шағын жұмысында көптеген құнды мәліметтер келтірген. Осы жұмыста С. Жиенбаевтың қаламынан шыққан 95 еңбектің аты аталады. Мұның ішінде таза педагогика мен әдістемеге арналған еңбегінің саны -29. Бұлардың ішінде “Лекции по педагогике для заочников вуза и педучилища” (1930), “Методика родного языка в НШ” (1934), “Методические материалы для учителей НШ” (1935), Грамматика талдауы “Ауыл мұғалімі”(1936), “Бастауыш мектепте кітап оқыту методикасы” (1939), Грамматикалық категорияларды таныту “Халық мұғалімі” (1950, №5), “Үлкендерге хат таныту методикасы” (1936), “Қазақ тілі методикасы” (1941) сияқты еңбектерінің мәні үлкен.

ШАМҒАЛИ САРЫБАЕВ

Шамғали Сарыбаев – XX ғасырдың 20 жылдарында А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ тіл білімі корифейлерінің ізін баса келген ғалымдардың бірі.

Ш.Х.Сарыбаев 1893 жылы, наурыз айының 11-күні Батыс Қазақстан облысының Орда ауданына қарасты Қарашағыл деген мекенде дүниеге келген. Жастайынан еңбекке араласады.

1913 жылы Шамғали Орынбордағы мұғалімдер даярлайтын Құсайния татар мектебіне оқуға қабылданады. Сонда өздігінен орыс тілін үйреніп, татар әдебиетін біліп шығады. Мектепті 1916 жылы бітіріп, Қазалы қаласына келіп бала оқытумен айналысады.

1918 жылы Шымкентте уездік халық ағарту мекемесіне басшылық жасайды. Кеңес өкіметі орнаған жылдары Ташкенттегі Педагогика институтында қазақ тілі пәнінен оқытушылық қызметте болады. Өз заманының зиялы азаматы ретінде Ш.Х. Сарыбаев өзінің мұғалімдік тәжірибелерінен түйген келелі ойларын сол кездегі “Жаңа мектеп”, “Еңбекші қазақ”, “Еңбек” т.б. сияқты баспасөз беттерінде жариялап отырады. Оның “Сауатсыздықпен күресу жолдары”, “Тіл құралды оқытудағы тәжірибелер”, “Қазақ мектептеріндегі орыс тілін оқыту жайы” тәрізді мақалалары жарияланады.

Ұстаз-ғалым елді сауаттандыру үшін қазақ тілінің қадірін арттыру қажеттілігіне ерекше назар аударады.

Шамғали Сарыбаев 1923-34 жылдары Ташкентте Орта Азия коммунистік университетінде ұстаздық қызмет атқарады. Ал 1934 жылы Қазақстанға қайтып оралып, Алматыдағы сол кездегі Журналистика институтында 1937-жылға дейін дәріс береді. Жоғары оқу орындарында қызмет еткен жылдары оның қаламынан қазақ тілі мен оның оқыту әдістемесінің әртүрлі мәселелеріне байланысты ғылыми мақалалары жазылып, жарияланады. Ғалым кейін 1954 жылға дейін Абай атындағы КазПИ-де қызмет істейді.

Ш.Сарыбаевтың алғашқы еңбектерінің бірі Е.Қожантаев пен Е.Табынбаевпен бірігіп жазған “Үлкендер үшін әліппе” 1921 жылы Ташкент қаласында жарыққа шығады. XX ғасырдың 20-жылдарындағы сауат ашу науқаны басталған тұста бұл әліппенің қазақ жастарының сауатын ашудағы маңызы ерекше болған. Кейін 1931 жылы Ташкент қаласында қазақтың мақал-мәтелдерін жинап бастыруда үлкен еңбек еткен ақын Ө. Тұрманжановпен бірге “Бірінші басқыш мектепке арналған әліппе

кітабы”, 1932 жылы Қ.Оспанұлымен бірге “Екпінді күш. 1-класс үшін әліппе кітабы”, 1933 жылы А.Әлібайұлы, М.Долайұлымен бірге жазған “Ана тілі /бастауыш политехника мектептерінің 3-4 кластары үшін/” атты оқу құралдары басылады.

Осылайша мектепке оқулық жазу сияқты жауапты да күрделі істерді істеу қажеттілігі туып тұрған заманда, соның үдесінен шығуды көздеп, ғылымдағы негізгі тырнақ алды туындыларын арнаған ғалым кейін іргелі ғылыми мәселелермен де айналысады.

Қазақстанға келгеннен кейін ғалым қаламынан туған “Түрліше жазылатын бір мәнді сөздер туралы”, “Емле жүйелері”, “Сызықшаның бастауыш пен басқа мүшелер арасында жазылатын орындары”, “Грамматикалық мағына деген не?”, “Табыс жалғауының тасалануы” т.б. сияқты тіл білімінің өз кезеңіндегі өзекті мәселелеріне арналған ғылыми мақалалары жарыққа шыға бастайды.

А.Байтұрсынұлының “Тіл танытқышынан” сусындап өскен бұл кездегі ғалымдар түркі тіл білімі үшін ең маңызды саналатын күрделі теориялық мәселелерді көтере алғандығымен де ерекшеленсе керек. Айталық, автор қаламынан шыққан “Грамматикалық мағына деген не?”, “Төрт етістік (отыр, тұр, жатыр, жүр)”, “Қосылып жазылмайтын сөздер” атты мақалалардың көтерген жүгі жеңіл емес еді.

1920-1940 жылдар мектеп ісі үшін, жалпы ағарту саласы үшін аса ауыр жылдар болғанын атап өту парыз. Бұл заман салған ауыртпалықтармен қатар, жазу таңбасының қайта-қайта өзгеруімен де байланысты болды. Ахмет Байтұрсынұлының реформаланған әліппесімен сауатын ашып қалған қазақ жастарына аз жылдың ішінде латын қаріпін, одан да көп ұзамай Кирилл жазуын меңгеру қажеттілігі туындады. Осы ретте мектепке арнап оқулық, оқу құралдарын жазу, емлені реттеу, оның негізгі принциптерін белгілеу сияқты күрделі мәселелер ғалымдар алдында тұрған келелі міндеттер болды. Ш.Х. Сарыбаев та мұндай күрделі мәселелерден шет қала алмады. “Емле

жүйелері”, “Ы, і-нің жазылуы туралы, “Қосымшалардың өзгеруіндегі қайшылық” т.б. сияқты мақалаларын ғалым осы мәселеге арнаған.

Ғалым 1944 жылы “Орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту методикасы” атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Бұл жұмыс қазақ тілін оқыту әдістемесінен арнайы қорғалған тұңғыш ғылыми жұмыс еді. Кейіннен “Жоғары мектептер программаларын“ (Т.Қордабаевпен бірге), “Қазақ тілі методикасының программасын” жазады.

Жоғары оқу орындарында қызмет етіп жүрген жылдарда әдістемелік негіздегі өзінің негізгі туындыларын жазады. “Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері” атты еңбегі соның куәсі.

1956 жылы Шамғали Сарыбаевтың “Қазақ тілі әдістемесіні? кейбір мәселелері” деген кітабы шықты. Бұл еңбектің қазақ тілінің әдістемесін дамытуда өзіндік үлесі болғаны анық.

Ш.Сарыбаевтың негізгі ғылыми-әдістемелік еңбектері:

Үлкендер үшін әліппе. Таш., 1921. (авт.бірі).

Жаздырып үйретудің әдістері. Таш., 1952.

Түрліше жазылатын бір мәнді сөздер туралы. “С.Қ.”, 1935. 14 январь, № 12

Қазақ сөйлемінде үтірдің жазылатын орындары. // “Тіл мәселелері”. Алматы, 1936.

Бұл не деген бақыт тіл! “Ауыл мұғалімі” 1936. №7. 28-35 бб.

Үйірлі мүше және оны оқытудың методикасы. “Қазақ мұғалімі” 1955. №5.

Грамматикалық тақырыптарды оқытқанда, орфографияны қатыстырып отырудың жолдары. “Халық мұғалімі”, 1953 №1.

ҒАЛИ БЕГАЛИЕВ

Әдістеме ғылымының дамуына өзіндік үлес қосқан ғалымдардың бірі – Ғали Бегалиев.

Ғали Бегалиев 1887 жылы Батыс Қазақстан облысы, Казталов ауданында дүниеге келген. 1907 жылы Қазандағы Мұхамедия медресесінде оқиды. 1907-1909 жылдары Торғай облысында мұғалімдік қызметте болады. 1910-1912 жылдары Орынборда орысша курсты бітіріп, Батыс Қазақстан облысының Ақбұлақ стансасындағы қазақ мектебінде мұғалім болып жұмыс істейді. 1918 жылы Орал қаласында бірыңғай еңбек мектептеріне мұғалімдер даярлайтын курс ұйымдастыруға қатысып, онда негізгі пәндерден дәрістер оқиды. 1922-1924 жылдары Орда қаласындағы педагогикалық техникумда мұғалімдік қызметте болады. Ал 1924-1930 жылдары Орал қаласындағы “Қызыл Ту” газетінде, Алматыдағы “Еңбекші қазақ” газеттерінде істейді. Осы жылдары КазПИ-де қазақ тілінен және қазақ тілінің оқыту әдістемесі пәндерінен сабақ береді. Қазақ ССР оқу министрлігінде инспектор болып жұмыс та істейді. 1931-1933 жылдары ол Мәскеудің әдіскер-тілшілер даярлайтын педагогикалық ғылыми зерттеу институтының аспирантурасында оқып, филология ғылымының кандидаты атағын алады.

Ғали Бегалиевтің әдістеме жөніндегі алғашқы мақалалары 1930 жылдары жарық көреді де, онда негізінен өзі жақсы меңгерген бастауыш мектептердегі қазақ тілін оқытудың қыр-сырын ашуға талаптанады. Ауыл мектептерінде сабақ беріп жүрген мұғалім-ұстаздарға көмек болатын әдістемелік кеңестер жазады. Әдіскер-ғалымның “Бастауыш мектептегі қазақ тілінің методикасы” (1940), “Әріп, дыбыс, буын”, “Бастауыш мектепке бірнеше класты бір уақытта оқыту туралы” (1950), “Грамматика таблицаларына нұсқау. Қазақ мектептерінің 4 класы үшін мұғалімдерге көмекші құрал” (1959) сияқты әдістемелік еңбектерінің өз кезеңіндегі қазақ тілін оқыту жүйесі үшін маңызы зор болғанын атап өту қажет.

Өзге де замандас қаламдастары сияқты Ғ.Бегалиев қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту мәселесіне, алфавиттік жүйе мен емлеге байланысты өз пікірін білдіріп отырған. Әдіскер

ғалымның “Бастауыш мектепте қазақ тілінің методикасының мәселелері” мен “Бастауыш мектепте бірнеше класты бір уақытта оқыту туралы” деген еңбектері 1950 жылы жарық көреді. Бастауыш мектеп пен орта мектептерде қазақ тілі сабағын оқытудың тиімді жолдарын ұсынып, құнды ойлар айтады. Бастауыш мектептерде қазақ тілі бойынша өтілетін әр сабақтың әдістемесін жасап, әрбір тақырыпты қалай оқыту, әдіс-тәсілді қалай дұрыс қолданудың өзі дұрыс деп таныған жолдары мен тәсілдерін ұсынады. Сабақтың өту процесін терең меңгерген ғалым тақырыпты оқыту барысында мұғалімнің алдынан шығатын қиындықтарды алдын-ала шамалап, одан шығудың жолдарын да көрсетіп береді.

Әдістемелік еңбектерінде бастауыш сыныпта өтілетін негізгі тақырыптарды қарапайым да терең талдай отырып, мұғалім ұстануға тиісті негізгі тәсілдерді белгілеп береді. Грамматикалық жеке тақырыптарды оқытудың әдістемесін жасайды. Әрбір жеке тақырыптың әдістемесін жазудағы мақсатын ғалымның өзі былайша түсіндіреді: “Бұлайша жазуымыздың себебі мектеп мұғалімдері тілден өткізетін сабақтарға оқулық бойынша әзірленгенде, сол сабақты оқыту методикасына да қоса әзірленсін дегендік. Тіл мұғалімі әрі грамматикалық тақырыпты, әрі оны оқытудың методикасын бір уақытта әзірлесе, оқыту жұмысы сапалы болып шықпақ” (Бегалиев Ғ. “Бастауыш мектепте қазақ тілінің методикасы” Алматы, 1940, 57-бет).

Ғ. Бегалиев есімі қазақ тілін оқыту әдістемесі пәнінің дамуына, әсіресе бастауыш мектептердегі қазақ тілін оқытудың сапалы өтуіне өз үлесін қосқан әдіскер ғалым ретінде банылады.

Ғ.Бегалиевтің негізгі ғылыми-әдістемелік еңбектері:

Бастауыш мектепте қазақ тілінің методикасы. Алматы, 1940.
Құрмалас сөйлем. Алматы, 1941.

Қазақ тілінің грамматикасы. Педучилище оқушылары мен бастауыш мектептердің мұғалімдеріне арналған оқу құралы. Алматы, 1944.

Әріп, дыбыс, буын. Алматы, 1935.

Қазақ тілі грамматикасы. II бөлім. Синтаксис. Орта мектептің 6-7 кластарына арналған оқу құралы. Алматы, 1948.

Бастауыш мектепте қазақ тілі методикасының мәселелері. Алматы. 1950.

Қазақ тілі. Орыс мектептерінің 5-7 кластарында оқитын қазақ оқушыларына арналған оқулық. Алматы, 1957.

ИМАНБЕК ҰЙЫҚБАЕВ

Қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымының негізін салушылар А.Байтұрсынұлы, С.Жиенбаев, Ш.Х.Сарыбаев, Ғ.Бегалиев, Х.Басымовтардың ізімен оқыту ісінің қыр-сырын терең меңгеріп, енді оның тек жалпы бағыттарын ғана емес, тіл білімінің белгілі саласы бойынша теориялық білім мен тәжірибелік дағдыны беру мақсатында зерттеулерін жазған ғалымдар легі жалғасын тапты. Әдістеме ғылымының пән ретінде дамуына үлес қосқан И.Ұйықбаев, Х.Арғынов, Ы.Маманов, Ж. Шәкенов, Б.Кәтембаева т.б. сынды ғалымдар әдістеме ғылымын теориялық тұрғыдан байытты.

Ұйықбаев Иманбай Қабышұлы 1922 жылы Павлодар облысы, Қашыр ауданында туған. 1948 жылы ҚазПИ-ді бітіріп, 1952 жылы аспирантураны тәмамдайды. 1952-1954 жылдары осы институттың оқытушысы болып қызмет істейді де, 1954-1970 жылдары Ы.Алтынсарин атындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді. 1954 жылы “Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің көріністері” атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Автордың “Мектепте қазақ тілін оқыту мәселелері”, “Қазақ тілі методикасының очерктері” әдістемелік еңбектері мен орта мектептің 8, 9 сыныптарына арналған оқулықтары бар.

Әдіскер-ғалымның еңбектерінде әр сөздің ұғымы мен мағынасын оқушыларға түсіндірудің қыры мен сыры ашылады. Мектеп грамматикаларында сөздердің мағыналары олардың лексика-семантикалық сипаты арқылы емес, грамматикалық жүйедегі қай сөз табына жататынына байланысты анықталады. И.Ұйықбаев еңбектерінде де негізгі мәселелер осы құрылымдық бағытта жазылды. Сондықтан да автор былай деп ой түйіндейді: “Сөз таптарының морфологиялық белгісі – әр сөз табының сөз тудыру тәсілі мен түрленуіне, ол формалардың грамматикалық ерекшелігіне қатысты” (Мектепте қазақ тілін оқыту мәселелері, Алматы, 1957).

Автор мектеп мұғалімдерінің бағдарламаны қалай жасауға болатынын, оны пайдаланудың жолдарын саралап көрсетеді. 3, 4, 5 сыныптарда сөз табына қатысты мәселені балаға жеткізудің жолдарын анықтайды. Есім және етістік сөз таптарын мектепте қалай өтуге болатынын жіктеп талдайды. Әрбір сабақтың өзіндік ерекшелігіне, теориялық білімді меңгертуде жаттығудың маңызды орны бар екеніне жақсы тоқталады. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту барысында түсіндірмелі диктанттар мен бақылау диктанттарын жиі алып отыру қажеттігін ескертеді.

Әдіскер-ғалым бастауыш мектептерде грамматикалық талдау жұмыстарын жүргізуге де ерекше көңіл бөледі. Мұның өзі балалардың сауаттылығын күшейтуге көмектеседі деп ой түйіндейді.

Грамматикалық талдау грамматика мен емлені меңгеруге көмекші құрал болатындықтан, оны өтілген тақырыпқа сәйкес үнемі жүргізіп отыру қажет. Грамматикалық талдау үшін алынған сөйлемдер жеңіл, түсінікті болуы керек деп жазады.

Лексика саласын оқыту да оқушылардың тілін дамытуға мол мүмкіндік барын айта келіп, автор синоним, антоним, омоним, термин сөздер, көнерген сөздерді т.б. оқытуда иек артуға болатын негізгі тәсілдер мен жолдарды көрсетіп береді.

И.Ұйықбаев диктанттың түсіндірмелі, терме, өздік, шығармашылық, сөздік және бақылау сияқты түрлерін ұсынған.

И.Ұйықбаев құрастырған “Қазақ тілі методикасының библиографиялық көрсеткіші” атты еңбектің де әдістеме ғылымы үшін берері мол. Құрастырушы бұл шағын кітапшада Қ. Басымов, С. Жиенбаев, Ш.Х. Сарыбаевтардың өмірі мен шығармашылық жолы туралы құнды деректер бере отырып, олардың шығарған, жазған зерттеу жұмыстарының тізбесін берген. Автордың көрсетілген үш ғалым жөнінде айтқан пікірлері аса құнды.

Мұның өзінің кейінгі ғылыми ізденіспен жүрген ізденушілерге тигізер пайдасы орасан.

Сонымен қазақ тілін оқыту әдістемесі тарихында И.Ұйықбаев есімінің де өзіндік орны бар. Автордың қаламынан шыққан қазақ тілін оқыту жүйесіне байланысты еңбектердің маңызы күні бүгін де жойылған жоқ.

II. Ұйықбаевтың негізгі ғылыми-әдістемелік еңбектері:

Категория глагольного вида в современном казахском языке. АҚД, Алматы, 1954.

Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің көріністері. Алматы, 1958.

Қазақ тілі методикасының очерктері. Алматы, 1962.

Тіл мәдениетінің кейбір мәселелері. Алматы, 1969.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөз варианттарының проблемасы. Алматы, 1976.

Қазақ тілі методикасының библиографиялық көрсеткіші. Алматы, 1961.

Қазақ тілі. 8 сыныпқа арналған оқулық. 1997.

Қазақ тілі. 9-сыныпқа арналған оқулық. 1997.

ХАСЕН АРҒЫНОВ

Әдістеме ғылымының теориялық тереңдікке бой ұрып, оның жеке сала бойынша өркендеп дамуына үлес қосқан ғалымдарның бірі – Хасен Қуандықұлы Арғынов.

Арғынов Х.Қ. – 1926 жылы Павлодар облысы, Бесқарағай ауданында туған. 1951 жылы Семей Педагогикалық институтын бітіріп, біраз жыл мектептерде оқытушылық қызметте болады. 1961-1963 жылдар аралығында “Қазақ тілі мен әдебиеті”, “Қазақстан мектебі” басылымдарында қызметкер болады да, Абай атындағы ҚазПИ-ге аспирантураға қабылданады. Аспирантурада негізінен қазақ тілін оқыту әдістемесімен, оның негізгі теориялық мәселелерімен айналысады. Бірнеше ғылыми мақалалар жариялап, кейін “Қазақ тілінің күрделі сөйлем синтаксисін оқыту методикасы” атты кандидаттық диссертациясын қорғайды. 1971 жылы “Қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясы әдістемесінің негіздері” деген тақырыпта докторлық диссертациясын жазып бітіреді.

Ғалым еңбегі негізінен қазақ тілінің синтаксисін орта мектептерде оқыту жүйесіне арналады. Оқушыларға қазақ тілі синтаксисінің және тыныс белгілерінің негізгі заңдылықтарын ашып, олардың дұрыс жазу, дұрыс сөйлеу машығын дағдыландыруға басты назар аударады. Автордың ойынша, мұғалім синтаксистің негізгі заңдылықтарын саналы түрде меңгеріп, біліп, соларға сүйенсе ғана, оқушыларына әрбір синтаксистік тұлға мен тыныс белгісінен сапалы да терең теориялық білім бере алады. Теориялық білім берудегі негізгі 15 түрлі ортақ заңдылықты ұсынады. Бұл ұсынылған заңдылықтар тек синтаксисті оқытуға ғана қатысты емес, ғылымның өзге де салаларын меңгертуде қолданыла алады.

Ғалым, ең алдымен, оқушыларға берілетін теориялық білім мұғалімнің түсіндіруімен әңгіме, байқау әдістері, ойлаудың анализ, синтез, салыстыру, жинақтау, қорыту тәсілдері мен ойша қорытудың индукция, дедукция түрлері негізінде іске

асырылатынын атап көрсетеді. Яғни мұғалімнің білімділігіне ерекше мән беріледі. Сыныптағы оқушылардың білім өрісі мен алғырлығына, жұмыс істеу қабілетіне байланысты өтілетін тілдік материалды әртүрлі деңгейде түсіндіруге болатындығына көңіл аударады. Бір ғана теориялық мәселені әртүрлі дәрежеде ұғындыруға болар еді. Ұғымтал, алғыр оқушыға көбірек ақпарат беруге, теориялық сипатын баса айта беруге болса, қабылдауы орташа немесе нашар балаға өз дәрежесіне лайықтап қана түсіндіру абзал. Қай сабақта қай оқыту әдісі тиімді екенін, әрі сабақ мазмұны қай дәрежеде болуы қажеттігін мұғалім өзі таңдайды. Мұның өзінде де мұғалімге үлкен сауаттылық, жауаптылық керек деп тұжырымдайды ғалым. Өткізілетін материал жеңіл де тиімді меңгерілу үшін, бұрын өткен материалдар үнемі қайталанып, өзара байланыстырылып отырылуы қажет. Әсіресе тіл білімінің салалары, айталық, морфология мен синтаксистің байланыстылығы үнемі ескерілгені мақұл.

Х.Арғынов қазақ тілін оқыту барысында орындалатын жаттығуларға, олардың тәрбиелік мәніне ерекше назар аударады. Оқушыны дағдыландыруға берілетін жаттығу мәтіндерінің тәрбиелік маңызының болуы, оқушының ойлау қабілетін, ой-өрісін жетілдіруге, тілін байытуға қызмет ету мүмкіндігіне көңіл бөледі. Жаттығулар жеңілден ауырға, белгіліден белгісізге көшу ұстанымына негізделу қажеттігін айтады.

Ғалымның “Қазақ тілі методикасы. Синтаксис. Пунктуация” атты еңбегі қазақ тілінің әдістемесінде жеке сала бойынша жүйелі курс жасаудағы іргелі зерттеу болып саналады. Еңбек негізгі үш тараудан тұрады. Бірінші тарауы “Сөз тіркесінің синтаксисі” деп аталады да, мұғалімнің сөз тіркесінің әрбір бөлігін қалай өткізуге болатыны туралы егжей-тегжейлі талданады. Жаңа сабақты өту үшін балаларды дайындау, олардың бұрынғы өткен материалдарын естеріне түсіру үшін жұмыстар жүргізу, жаңа сабақтың маңызды жақтарын

ұғындырудың жолдары, көрнекі құралдарды пайдалана білу сияқты мәселелердің ешқайсысы да қалтарыста қалмайды.

Екінші және үшінші тараулар жай сөйлем синтаксисі мен құрмалас сөйлем синтаксисіне арналған. Мектептегі оқулық бойынша барлық тақырыптарға тиісті талдаулар жасалып, нақты әдістемелік нұсқаулар мен кеңестер беріледі.

Көрнекі құралдар жасаудың үлгілері, сызбалар мен кестелер келтіріледі.

Х.Арғыновтың зерттеулері қазақ тілін оқыту әдістемесін пән ретінде жана сатыға көтере алды. Оның зерттеу көкжиегін кеңейтті. Әдістеменің негізгі теориялық тұжырымдары ғана жасалып қойған жоқ, сонымен бірге, тек синтаксис пен тыныс белгілер бойынша сабақты жүргізудің ғылыми негізін жасады. Қазіргі таңда қазақ тілінен мектепте дәріс беретін мұғалімдердің басты сүйенер оқу құралы болуға тиіс бұл еңбектің ғылыми деңгейі де, теориялық біліктілігі де жоғары.

Х. Арғыновтың негізгі ғылыми-әдістемелік еңбектері:

Қазақ тілінің күрделі сөйлем синтаксисін оқыту методикасы. АҚД., Алматы, 1964.

Қазақ тілі. 9-класс оқулығы. Алматы, 1971-1978.

Қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясы әдістемесінің негіздері. ДДА., 1971.

Дидактикалық материалдар. Алматы, 1980.

ҚАЖЫМ БАСЫМОВ

Қазақ тілі грамматикасын оқытудың әдістемесі туралы терең ғылыми пікір айтқан, зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың бірі - Қажым Басымов. Мәдениет қайраткері, қажырлы педагог, профессор Қажым Аманғалиұлы Басымов қазақ мектептері мен институттарын өркендетушілердің бірі болды. Қазан төңкерісінен кейін профессор Қажым Аманғалиұлы

Басымовтың ғылыми-педагогикалық шығармашылығының дамуына орасан зор мүмкіндік туды.

Қажым 1896 жылы 6-желтоқсан күні қазіргі Орал облысы, Бөрлі ауданында дүниеге келген. Әкесі Басым өз еңбегімен күнелткен кедей шаруа болады. Басым 1899 жылы қайтыс болады. Қажым үш жасында әкесінен жетім қалады. Басымның інісі Аманғали Қажымды өз қолына бала қылып асырып алады. Қажымның шешесі Айдай баласын жастайынан оқуға береді. Қажым жеті жастан, он төрт жасқа шейін ауыл мектептерінде оқиды.

1910 жылдан, 1916 жылға шейін Орынбордағы мұғалімдер даярлайтын татар медресесінде, “Медресе Құсайынияда” алты жыл оқиды. 1916 жылы мектеп үйін, патша әскерлері казармаға алғандықтан оқу тоқтатылады. Содан кейін Уфа қаласындағы мұғалімдер даярлайтын “Медресе Ғалия” атты татар мектебіне кіріп оқиды. Бұл мектепті 1917-1918 жылы оқу жылында бітірді. 1920 жылы Орынборда татар тілінде ашылған екі жылдық өлкелік педагогикалық курста оқып, оны бітіріп шығады.

1913 жылдан бастап, оқуымен қатар үзбей, ұдайы мұғалімдік қызметін атқарады. Қажым Басымов 1920 жылдан бері оқытушылық қызметімен бірге мәдени, тіл, әдебиет саласындағы жұмыстарға араласады. Тіл және әдебиет майданына белсенді түрде қатынасып, әртүрлі еңбектер жазып, оларды баспа бетінде жариялайды.

1913-1918 жылдары Торғай, Орал, Астрахань губернияларыны” ауылдық бірінші басқыш мектептерінде мұғалім болып істейді. 1922-1929 жылдары Алматыдағы оқу орындарында оқытушы болады.

1921 жылы 11-қыркүйек айында Алматы қаласында педучилище облыстық педагогикалық курстардың негізінде құралған еді. Осы педучилищені ұйымдастырып, оны басқару ісіне Қажым Басымов пен Шамғали Сарыбаев белсене қатынасады. 1922 жылы қазан айында бұл училище Жетісудың облыстық педучилищесі деп аталды.

1922 жылы 14-желтоқсанда осы педучилище ағарту институтына айналады. Бұл институттың өркендеуіне Қажым Басымов пен Шамғали Сарыбаев көп еңбек сіңірді. 1924 жылы бірінші майда Алматы облыстық атқару комитеті мен кәсіпшілер комитеті және еңбек бөлімі Қажым Басымовқа “Жұмыс қайраткері” деген құрметті атақ береді.

1929-1930 жылдары Қапалдағы педтехникумда оқытушы болып жұмыс істейді. 1930-1934 жылы Қостанайдағы педагогикалық институтта оқытушы болады. 1934-1937 жылдары Ақтөбедегі жоғарғы дәрежелі ауылшаруашылық мектепте оқытушылық қызметін атқарады. 1937 жылы Ақтөбедегі мұғалімдер даярлайтын екі жылдық институттың қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалып, тіл мен әдебиеттен сабақ береді.

Қажым Аманғалиұлының ғылыми еңбектері 1920 жылдардың ішінде жариялана бастайды. Ол өзінің барлық өмірін жастарды тәрбиелеуге арнады. 1917 жылдан бастап оқытушы болды. Ғылыми-педагогикалық қызметімен қатар профессор Қажым Аманғалиұлы Басымов әдебиет майданына да белсене қатынасты.

Автор 1938 жылы “Грамматика оқыту жөнінде” деген мақаласында оқыту әдістеріне тоқталады.

Қажым ағарту жолында көп еңбек сіңірді, жүздеген педагогикалық кадрларды әзірлеуге барлық күш-жігерін, білімін жұмсады. Ол оқытқан оқушылар кейін өмірдің алуан түрлі саласында қызмет атқарды. Кейбіреуі докторлық диссертация қорғап, академик те болды. Академик Н.Сауранбаев Басымовтан оқып, 1928 жылы ағарту институтын бітірген, оның көп шәкірттерінің бірі.

Смағұл Төребаевтың айтуынша, “Қажекен – нағыз педагог адам еді, тілге өте шебер болатын. Ол әрбір сабаққа бір жаңалық әкелетін жұрнақтарды көп зерттеуші еді, сабақ сайын жаңа тапқан жұрнақтарын айта отыратын” деп өз пікірін білдірді.

Қажым Аманғалиұлының мақалалары республикалық баспасөз беттерінде жарияланды. Солардың ішінде Жетісуда шыққан “Тілші” деген газетте “Социалдық жол” деп аталған Ақтөбе облыстық газетінде де бірсыпыра мақалалары басылып шықты. Сол кезде “Тілші” газетіні жауапты редакторы болып, қызмет істеген Сара Есованың айтуынша Басымовтың бүркеншек аттары болатын “Сарыалжын, Бөкейше” деген бүркеншек атпен мақала, өлеңдерін бастыра алатын.

1933 жылы Қажым Басымовқа доцент деген ғылыми атақ берілді. Қажым Аманғалиұлы 1934 жылы 13-желтоқсаннан бастап профессор деген атаққа ие болады. Оған профессор атағы берілгені жөнінде архив документтері сақталғанын зерттеушілер көрсеткен. Осы архив материалдардың ішінде оның профессор атағын алғандығын дәлелдейтін үш документ бар екені жазылған.

1) Қажым Басымовтың 1936 жылы 15-ақпанда өз қолымен толтырған анкетада профессор атағын алғаны көрсетілген.

2) Мамандық комиссиясының 1934 жылы он үшінші желтоқсан күні жазылған хаттамасы бар. Онда Басымовқа профессор атағын беру жөнінде айтылған.

3) 1937 жылы 29-маусымда Басымовқа жасаған еңбек шартында Ақтөбелік мұғалімдер институтының директоры профессорлық ставка бойынша еңбекақы төленетіні жазылған.

Профессор Қ.Басымов қазақ тілімен туыстас тілдермен қатар орыс, араб тілдерін білген. Оның бізге белгілі елуден аса еңбегі жалпы тіл білімі, орфография, грамматика, пунктуация және әдебиет мәселелеріне арналған.

Қажым әсіресе орфография жөнінде көп жазды. Отыз шақты еңбегі орфография туралы жазылған. Ол орфография мәселелері жайында 1932 жылы “Жаңа әріп пен жаңа емле және дыбыстарымыздың жіктері” деген кітапшаны да бастырып шығады.

Профессор Қажым Басымов – қазақ тілі орфографиясын жазуға белсене қатынасқан ғалымдардың бірі. Оның

орфография жөнінде жазған “Емле сөздігіне негізді тиянақ керек”, “Қысқарған сөздерді дұрыс жаза білейік”, “Түрлі-түсті сөздерді” жазылуы туралы” деген мақалаларының қазіргі кезде зор маңызы бар.

Қажым “Емле сөздігіне негізді тиянақ керек” деген 1930 жылы жазған мақаласында “Жазудың тезі – емле сөздігі” екенін айта келіп, қазақ тілінде диалектіні” бар екенін нақты мысалдармен дәлелдейді. Мысалы: Мәстемір – шымшуыр, сым – шалбар, дәндеу – үлкен, сырғауыл, пешене – тағдыр тағы басқа осы диалектілерге байланысты профессор Қажым Басымов былай деп жазды:

Бір ұғымды сөздердің бұдан да көп бірнеше түрлісін талай жүзеге толтыруға болады. Әр ауданда әртүрлі айтылатын нәрсе аттары өте жиі ұшырайды. Тергеп, теріп отырсақ аяғынды басқан сайын кездесе береді. Мұндай кең өріс алған бір ұғымды әртүрлі сөздің өзгелерін сылып тастап, біреуін ғана алуға болар ма? Бізше болмайды. Егер басқаларын тастап, біреуін ғана аламыз десек, тіліміздің жанды тамырына балта шапқанмен тең түсер еді. Бұлар жазу тілін шұбарламайды. Ұғымға өрнекті түр кіргізгеннен басқа зияны жоқ.

Басымов этимология мен стилистика мәселелерімен де шұғылданды. Ол “Түрлі-түсті сөздердің жазылуы туралы” деген мақаласында күн аттарының парсы тілінен алғанын айтады. Мысалы: шәнбә – сенбі, иак – шәнбә – жексенбі, ду – шәнбә – дүйсенбі, сей-шәнбә – сәйсенбі, шаһар – шәнбә – сәрсенбі. Осы мақаласында “Мана, бағана” деген сөздерді салыстыра келіп, ол былай дейді:

“Мана – бағана” екеуінің қайсысын жазу мәселесіне келгенде, әрине қысқасы “мана” сөзі қолайлы болады. “Бағана” сөзі, бірден ұзын, екіншіден басқа заттың аты.

Қажым грамматика мен пунктуация мәселелеріне де көңіл бөлді. Қазақ тілінің педтехникумдар мен институттарға арналған бағдарламаларын жазды. Қажымның “Грамматиканы оқыту жөнінде”, “Қазақ тілінің жалғау – жұрнақтары”, “Сөйлем

мүшелері туралы”, “Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері” деген еңбектерінің, бұлардан басқа да мақалаларының грамматикамен пунктуацияны терең түсінуге көп көмегі тиеді.

“Қазақ тілінің жалғау – жұрнақтары” деп аталатын мақаласында Басымов былай дейді: Жалғау–жұрнақтар тіліміздің өрнекші ұстасы. Түбір сөздеріміздің жанды тамыры. Тіліміздің заңына толық бағынып жүретін әуеншісі. Жұрнақтар тілімізде өте көп. Әзірге тексеріп тапқанымыз, өзгеріс түрлерімен қоса санағанда барлығы екі жүз алпыс төрт болып отыр. Жұрнақтарды түбірдің мағынасын өзгертеді, өзгертпейді деп екіге бөлу қате. Жұрнақтың бәрі мағынаны өзгертеді. *Ныкы – нікі – дыкы – дікі* жұрнақтары басқа сөз таптарын сын есімге аударады делінген. Бұл қате пікір. Әр сөз табын сын есімге айналдырмайды, сол сөз табында қалып, меншіктеуді білдіреді. Мысалы: *менікі, үлкендікі, баланікі* тағы басқа.

“Белгісіздік есімдігіне жатқызылған ешқандай, ешқашан сөздері затты кесіп білдіреді. Бұлар белгісіз емес, белгілі. Сондықтан бұларды өзіне бөлек атау керек. Белгісіздік есімдікке кейбір, қайсыбір, әлдекім сияқты сөздер жатады.

Сілтеу есімдігі “ана” сөзі көмектес жалғауда “анамен” түрінде өзгереді деу қате. “Анаумен” түрінде айтылады.

Сілтеу есімдігінің “бұл” сөзі септелгенде ылғи “б” дыбысымен басталатындары көрсетілген. Мысалы: *бұны*” – *мұны*”, *бұны* – *мұны*, *бұнда* – *мұнда* болуы керек.

Есімдік “Ол” сөзінің табыс жалғауының үстіне тәуелдік жалғау “сы” жалғанады деп айту қате. I, II жақ мен, сен сөздері де осылай. Мысалы: *менің, сенің, оның, оным, онысы* тағы басқа “*ң*”, *сы*” тәуелдіктерінің алдындағы “*і, ы*” табыс жалғаулы деп тануға болмайды. Ал *мені, сені, оны* дегенде табыс жалғау болатыны дұрыс, *бұл* өзіне басқа.

“Мен колхоздан келдім – бұл сөйлемдегі “колхоздан” сөзінің аяғына шығыс септік жалғауы жалғанғанмен, “неден?” сұрауына жауап болып тұрған жоқ, “қайдан?” сұрауына жауап болып, баяндауышты пысықтап тұр. Сондықтан “колхоздан” сөзі –

толықтауыш емес, “пысықтауыш” болып тұр- деген ойлар айтады ғалым.

Қажым Басымовтың 1938 жылы “Ауыл мұғалімі” журналында басылған мақаласы “Сөйлем мүшелері туралы” еді.

Бұл мақалада қазақ тіліндегі сөйлем мүшелеріне, оның түрлеріне тоқталды. “Осы күнге шейін қазақ грамматикасындағы аяғы жерге тимей келген мәселенің бірі осы сөйлем мүшелері болып келді. Мұғалімдеріміздің көбі сөйлем мүшелерінің соңғы кездегі дұрыс топтастырылуын бір-бірінен айырмашылықтарын ұғына алмай жүр. Сондықтан осы мәселе жөнінен біраз тоқталып өтуіміз өте керекті болып отыр” – дей келіп, төмендегідей талдау береді:

Осы күнге шейін сөйлем мүшелері не? дегенде, беріліп келген жауаптың түрлері мынадай болып келді:

- а) Сөйлемдегі сөзді сөйлем мүшесі дейміз.
- б) Сөйлемде қанша сөз болса, соларды” бәрін сөйлем мүшесі дейміз.
- в) Сөйлемдегі мағыналы сөзді сөйлем мүшесі дейміз.
- д) Сөйлемдегі әр түрлі сұрауға жауап болған сөзді сөйлем мүшесі дейміз.

Міне, сөйлем мүшесін анықтауда берілген бұл жауаптардың бірде-бірін дұрыс деуге болмайды.

Бірінші жауапта: “Сөйлемдегі сөзді сөйлем мүшесі” дейді екенбіз, бұған қарағанда қандай сөздер болса да сөйлем мүшесі бола береді. Өйткені, сөйлемдегі сөздердің барлығы бірдей сөйлем мүшесі бола бермейді. Сөйлем ішінде келгенмен сөйлем мүшесі болмайтын сөздер де болады.

Енді, сөйлемдегі әртүрлі сұрауға жауап болған сөзді сөйлем мүшесі дейтін төртінші жауаптың қаталдығына келейік.

Бұл жауаптың қаталдығы, біріншіден, әртүрлі сұрауға жауап болатын сөздердің барлығы бірдей сөйлем мүшесі бола бермейді.

Екіншіден, әртүрлі сұрауға жауап бермей-ақ, бірыңғай сұрауға жауап беретін сөздер сөйлем мүшесі бола береді.

Енді қандай жеке сөздер сөйлем мүшесі болатындығын, қандай жеке сөздер сөйлем мүшесі болмайтындығын қорытсақ.

1) Сөйлемдегі айтайын деген ойды білдіруге керекті көмекшісіз жаңа топталмаған негізгі мағына шығаратын сөздер жеке-жеке де сөйлем мүшесі бола алады. Мысалы: Мен кеше мектебімізді бітірдім. Мұндағы төрт сөздің төртеуі де жеке сөйлем мүшесі болып тұр.

2) Сөйлемдегі айтайын деген ойды білдіруге керекті негізгі мағына шығаратын сөздерге басқа көмекші сөздер қосақтасып сөйлем мүшесі болады. Мысалы: Ол қарай қалды, мылтық тарс етті, найзағай сарт етті.

3) Міне, сөйлем мүшелері осындай өзгешеліктеріне қарай алдымен екі салаға бөлінеді. Оның бірі – тұрлаулы мүшелер деп аталса, екіншісі – тұрлаусыз мүшелер деп аталады. Тұрлаулы мүшелер сөйлемдегі негізгі мағына шығаратын сөйлемді құрайтын тиянақты ой негізі есебінде саналады. Өйткені, тұрлаулы мүшелерді сөйлем ішінен түсіріп тастағанда орны үнірейіп көрініп тұрады. Ол екі мүшесіз сөйлем болмайды. Сондықтан, тұрлаулы мүшелер сөйлемнің бас мүшелері саналады.

Мысалы: “Кеше келді” деген сөйлемнің ішінен біреудің келгені, сол келген адамның атының айтылмауы анық көрініп тұр.

Тұрлаусыз мүшелер, тұрлаулы мүшелердей негізгі мағына шығарылмайды, тұрлаулы мүшелердей сөйлеуді құрайтын тиянақты мүше де бола алмайды. Өйткені, тұрлаусыз мүшелерді сөйлем ішінен түсіріп тастағанда, тұрлаулы мүшелердей орындары үнірейіп көрініп тұрмайды. Сондықтан, мұндай тұрлаусыз мүшелер сөйлемнің жай мүшелері саналады.

Тұрлаулы мүшелердің бөліністері. Тұрлаулы мүшелер сөйлемдегі шығатын негізгі мағыналары жаңа сөйлемді құрауда алатын орындарына қарай екіге бөлінеді.

1) Бастауыш

2) Баяндауыш

Бастауыш болатын сөз, мағынасы жағынан сөйлемдегі ойдың иесі болады. Сондықтан басқа сөздердің барлығы осы бастауыш болатын сөздің ісін, жайын, сипатын білдіреді. Мысалы: “Еркінбек кеше үш кітап алды” деген сөйлемдегі сөздерді өзара байланысы жағынан қарамай, таза мағынасы жағынан қарасақ, қалған төрт сөздің “Еркінбек” сөзінің мағынасын кеңейтіп тұрғанын көреміз. Басқа сөздер мағына жағынан “Еркінбек” сөзіне оралып, “Еркінбек” сөзінің дінгек қазық сөз болып тұрғанын сеземіз.

2) Бастауыш болатын сөздің өзіне тән қойылатын сұраулары болады. Сұраулардың негізгісі екеу: кім? не? Осы екі сұрауға көптік жалғау жалғанса, бастауыштың сұрауы болады. Кімдер, нелер? I–II–III-жақ тәуелдік жалғаулары қосылса да бастауыштың сұрауы болады.

Бастауыштың сөз таптарынан келуіне мысалдар:

а) Олар сабағын білді – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған “Олар” сөзі зат есім. Сұрауы – кім?

б) Қызыл жақсы түс – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған “қызыл” сөзі сын есім.

в) Мың көп сан – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған “мың” сөзі сан есім.

г) Мен озат оқимын – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған “мен” сөзі есімдік.

д) Оқыған озар – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған “оқыған” сөзі есімше.

з) Бастауыш болатын сөздер зат есімдер, болмаса заттанған басқа сөз таптары болады. Зат есімге, болмаса заттанған сөз таптарына көптік жалғау жаңа тәуелдік жалғаулар жалғанса да, сөйлемнің бастауыш мүшесі бола алады. Жекеше, көпше жаңа тәуелдік жалғаулы сөздердің бастауыш болғандығын жоғарғы мысалдардан көрдік.

4) Бастауыштың сөз таптарынан келгені сияқты, сол сөз таптары қандай тұлғада болса да бастауыш бола алады. Бастауыш сөз таптарына қарай зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, есімшелерден келсе, сөз тұлғаларына қарай негізгі түбір, біріккен түбір, қос түбір, қосарланған түбір, туынды сөздерден де келе алады. Бастауыш сөз таптарына қарай зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, есімшелерден келсе, сөз тұлғаларына қарай негізгі түбір, біріккен түбір, қос түбір, қысқарған түбір, туынды сөздерден де келе алады. Бастауыштың сөз тұлғаларынан келуіне мысалдар.

а) Олар сабағын білді – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған “Олар” сөз тұлғасының негізгі түбірі, сөз табының зат есімі.

б) Оқушы мектепке келді – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған, “оқушы” сөз тұлғасының туындысы, сөз табының есімге айналған етістігі.

в) Ақтөбе облыстық қала – бұл сөйлемдегі бастауыш болып тұрған “Ақтөбе” сөз тұлғасының біріккен түбірі, сөз табының зат есімі. Сөйлемдегі бастауыштың құралуы. Сөйлемдегі бастауыштың құралуы түрлі-түрлі болады. Кейбір бастауыш жалғау сөзден тұрса, кейбір бастауыш екі болмаса бірнеше сөзден құралады.

Міне, бастауыштың сөйлем ішінде осындай құралып кездесуі үш түрлі болады.

- 1) Дара бастауыш
- 2) Күрделі бастауыш
- 3) Бірыңғай бастауыш

Ғалым бұдан әрі бастауыш пен баяндауыштың сөйлемдегі келу сипатына тоқталады:

Баяндауыш та бастауыш сияқты сөйлемде үш түрлі құрылады

- 1) Дара баяндауыш
- 2) Күрделі баяндауыш
- 3) Бірыңғай баяндауыш

Күрделі баяндауыш болатын сөз таптары:

1. Күрделі баяндауыш көбінесе екі етістіктің қатарласа айтылуымен болады. Мұндай етістіктердің алдыңғылары *а, і, ыр, қалы* дәнекерлеріне біткен көсемше сөздер болады да, соңғылары жақ-жақпен өзгеріп жүретін көмекші сөздер болады.

2. Күрделі баяндауыш есімше сөздердің аяғына екен, емес сөздерінің шешілген түрлері жана “болар, шығар” сияқты сөздердің көмекші болып айтылуымен болады.

3. Күрделі баяндауыш одағай сөздердің аяғына “етпек” сөзінің шешімін қосарлануымен болады.

4. Екі болмаса көп есімдер топталып та күрделі баяндауыш болуы мүмкін.

“Бастауыш пен баяндауышты” қиысуы. Сөйлемде бастауыш пен баяндауыш өзара жақ – жағынан қиысып, жүйеленіп келеді.

1. Бастауыш пен баяндауыш жағына қарай қиысады. Бастауыш 1-жақ болса, баяндауыш та 1-жақ болады.

2. Бастауыш пен баяндауыштың жағына қарай қиысуымен қатар анайы-сыпайылығына қарай да қиысады. Бастауыш сыпайы болса, баяндауыш та сыпайы болады.

3. Бастауыш пен баяндауыш жекеше, көпше түріне қарай да қиысады.

4. Бастауыш пен баяндауыш сөйлем ішінде жалғаусыз болып та, бірі тәуелденбей, екіншісі тәуелденіп те, не екеуі де тәуелденіп қиысады.

Бастауыш пен баяндауыштың сызықшамен бөлініп жазылатын орны.

Кейбір бастауыш пен баяндауыштың ортасына сызықша қойылады. Мұндай сызықша қойылатын бастауыш пен баяндауыштың өзгешелігі болады.

а) Мағына жағынан баяндауыш, бастауышты айыра анықтап көрсетеді.

б) құрылысы жағынан екеуі де атаулы сөздерден, не тәуелденулі сөздерден, не бірі атаулы, бірі тәуелдеулі сөздерден келеді.

в) Айтылуы жағынан анықталып бастауыш көтеріңкі дауыспен оқылады. Осындай “бастауыш пен баяндауыштың” арасына сызықша қойылып жазылады.

Басымовтың “Сөйлем мүшелері туралы” жазған мақаласы осындай мәселелерді сөз етеді.

Басымов “Грамматиканы оқыту жөнінде” деген мақаласында грамматиканы оқытудың маңызына тоқталып, оны өту әдісін баяндайды. Грамматиканы оқыту үстінде оқушының шығармашылық талантына да көмек беріліп баулып отырылады. Оқушылардың сөйлеу тілі де, жазу тілі де қабаттасып, грамматиканың әр тарауына ілесе өз уақытында жаттықтырылып отырады.

Орта, орталау мектепті бітірген кейбір оқушының осы күнге шейін не өз ойын түсінікті етіп сөйлеп бере алмауы, не дөңгелетіп ойын қағаз бетіне түсіре алмауы, грамматикадан оқытқан мұғалімнің кемшілігінен деп білуіміз керек. Грамматика көркем әдебиетпен байланыспай тұрмайды. Грамматикамен көркем шығарма бірігіп бір-біріне көмек етеді.

Грамматиканы сабақ үстінде өткізудің жалпы тәртібі қалай болуы керек? деген сұраққа Басымов он пунктте сипаттап көрсетеді:

1) Грамматикадан оқылатын күнделікті сабақтың материалдары сатылы, жүйелі жолмен өтіледі. Берілетін сағат мөлшеріне қарай өтілетін білім көлемі дәл пішіледі.

2) Грамматиканың өтілетін материалдары бір-біріне жалғасып, бірін-бірі толықтырып дамып отырады. Сабақтың мазмұны күрделене, жеңілден, ауырға көшіледі.

3) Жоспар бойынша өтілетін әр сабақтың мақсаты түсіндіріліп айқындалады.

4) Грамматиканың әр өтілетін материалы тек түсінікпен, болмаса қисындарын білумен шектелмейді. Сол білімі қолма-қол іс-жүзінде практикада жаттықтырылады. Өтілген сабаққа қарай оқушыға жұмыс тапсырылады.

5) Грамматикадан өтілген материалдарынан бірте-бірте тілдің заңды құбылыс екендігі ашыла бастайды.

6) Грамматиканың қандай бөлімі, оның қандай элементтері оқылса да, түрі, мазмұны бірдей байланысып жүргізіледі.

7) Бұрынғы, қазіргі мағынасы.

8) Осы күнге шейінгі ала-құла болып келген атауларды бір-бірінен бөліп алып кетпей байланыстырып, араларындағы жақын қатынастарын аша отыру.

9) Бірінен-бірі таралып, бірінен-бірі құралып, белгілі мағыналы түрге келетіндігін әбден мұқияттау.

10) Грамматика мен көркем шығарманы бірін-бірі пысықтауға көмекші ете білу. Көркем шығарма арқылы оқуын, сөйлеуін өркендету. Дұрыс, таза жазуға, ойын еркін түрде қағаз бетіне түсіріп бере алатын халге жеткізуде.

Басымов “Қазақ тілі грамматикасы туралы жазған рецензиясында мынандай әдістемелік пікір айтады. Кітаптағы көптік жалғау (зат есімнің көпше түрі) тәуелдік, септік жалғаудан соң үйретуі, әдіс жағынан өте қолайсыз шыққан. Көптік жалғау зат есімнің көпшесін үйретпей тұрып, көпше зат есімге тәуелдік, септік жалғауын жалғатып көрсету қате” деген пікірін білдіреді.

Қажым Басымовтың “Орталау және орта мектептерге арналған қазақ тілінің жаңа бағдарламасындағы кейбір жаңалықтар” туралы мақаласына тоқталып өтейік.

Осы күнге шейінгі бағдарлама жасаушылардың мықты бір кемшілігі көптің пікірімен есептесіп, кеңесіп жазбайтын еді. Тек бірер адам өзінше өзінің көзқарасынша жазатын еді де, бастырып, таратып жіберетін еді. Әрине, бірер адам қанша білемін дегенімен, көптің білгеніндей барлық жағдаймен есептесіп қамти алмайды.

1936 жылғы орталау мектепке арналған қазақ тілі бағдарламасы осындай жекеленіп, көпшілік пікірінен қалың халық оқытушыларының тәжірибесінен алыстап, олармен есептесу жағдайында шыққандығы белгілі. Міне, осы себептен

бағдарламаның бір талай кемшіліктері болғандықтан, осы күнге шейін оқытуда талай қиындықтарын тигізіп келді.

Осы шығып отырған тіл бағдарламасы сол талқыланып, кемшілікпен шешілген сызба негізінде жазылып отыр. Осы сызба бойынша жаңа бағдарлама жасалған соң да бірнеше рет қаладағы тіл мамандарының қатысқан мәселесінде сыналып, мінеліп, түзетілді. Сонда да әлі де болса түк кемшілік жоқ деуден аулақпыз. Көш жүре бара түзеледі. Қалың оқытушы жұмыс үстінде ұшырайтын кейбір міндерін тапса, – білімін хат арқылы білдірулері керек. Келесі басылуында мінсіз болып шығуына көпшілік пікірі үлкен көмек болады деп есептейміз.

Енді бұл бағдарламаның көзге түсер қандай жаңалықтары бар. Бұрынғы ескі бағдарламадан қандай өзгешелігі бар? Осыған келейік: Бірінші негізгі кемшілігі – берілетін тіл бөлімі тарауларының барлығы белгілі жүйеде өткізіліп жақсы қаралды. Бұрынғы бағдарламада әр бөлімде өтілетін материалдар бөлшектеніп, былығып кетсе, оның ұшын тауып, бір-біріне ұшталып, бірін-бірі кеңейтіп жүйеленіп отырылады. Сондықтан бұл бағдарламада бес жылдыққа негізінен қазақ тілінің морфологиясы алынды. VII бөлімінде негізінен қазақ тілінің синтаксисі алынды. Бұлар алынғанда үшеуі бір-бірін жымдаспай өзара байланысы айтылмайды. Қай сыныпта болсын үшеуінің басы құралып, араларындағы байланыс қатыстары ашыла отырылады. Сол себепті бес жылға негізінен фонетика алынғанмен оған жанама жүйелі түрде морфология жаңа синтаксистен де тиісті элемент кіріп отырады. Басқа сыныпта да осындай.

Екінші, бұрынғы бағдарламада тіпті орта мектепте тілден не өтілетіні айтылмай келген болатын. Бұл бағдарламада не өтілетіні анықталып, көрсетіліп отыр. Орталау мектепте өтілген орфография, грамматика материалдарын пысықтап толтырудың үстіне тіл ғылымынан жаңа жазу белгілері пунктуациядан көп білім беріліп отыр. Осы күнге шейінгі тіл оқытудағы мықты кемшіліктің бірі жазу белгілерін тиянақты қолға түсіре алмай

келіп еді. Осы жаңа бағдарламада бұл кемшілік жазылып, пунктуациядан көңілдегідей біліп беріліп отыр.

Үшінші, “Құрғақ қасық ауыз жыртар” дегендей бұрынғы екі бағдарламада жалаң тіл – тіл үшін деген қисық жолға түсіп кеткендік бар еді. Қай сипатта болсын оқылатын тілдің элементтері құрғақ айтылып, жалпы қоғам қатынасына байланыстырылмай өте шығатын еді де, таптың сыры бүктемеде қалатын еді. Бұл кемшілік жаңа бағдарламада қойылып отыр. Шынында грамматика тілден білім берудің үстіне дүниені танытатын, қоғамның өсу жағдайын тіл арқылы беретін білім ғой.

Міне, осы жағы көмескі қалмау үшін тілдің элементі өтілерде оның шығуы, бұдан еңбектің қоғам қатынастарының әсері, тілдің таптық рөлі көрсетіліп отырылды. Әсіресе, бағдарламаның алдыңғы түсінік білімінде көбірек тоқталынды.

Төртінші – бұрынғы ескі бағдарламада оқылатын тіл элементтерінің атауларының көбі түсініксіз еді. Көптен бері қалың оқытушыларда түсінікті атауларға қисынсыз шабуыл жасап, атауларды тыңнан қойып былықтырып еді. Мысалы: бұрыннан аты жаттығып кеткен “жұрнақ” сөзін “үстеу” жаңа түбір дегенді “түп негіз” деп атағаны мысал болады. Жаңа бағдарламада оқытушыларды мұндай қиындықтардан құтылдыру жағы қаралды. Кейбір жаңа қосылған атауларға тыңнан алынғаны болмаса, бұрынғы жаттыққан атауларды сол күйінше өзгертпей қалдыру жағы қаралды.

Бесінші – 1936 жылы шыққан бағдарламада бірден орта мектепке өтілетін материал айтылмай қалса, екіншіден әр бөлімше арналған тіл дамыту жөніндегі жұмыстарды түрі де көрсетілмеген еді.

Бұл жаңа бағдарламада 5-сыныптан тартып X-сыныпқа шейін әр жылда тіл дамыту жөніндегі жұмыстың қандай түрлері болатыны айтылып еді. Оқушылардың тіл қорын байыту үшін сөздік жұмысы қалмай кіріп отыр. Грамматика көркем әдебиетпен байланыспай тұрмайды.

Алтыншы – бұл бағдарламада бұрынғы бағдарламаға кірмеген жаңа орфографиямыздың тиісті ережелері кіргізілді. Біріккен сөздер, қос сөздер де, үстеу, шылаулардың дұрыс жазылуы айқын көрсетілді. Жетінші – грамматиканың, фонетика бөліміне көп өзгеріс кіргізілді. Бұрынғы әріптерімізді” үстіне жа”а х,ф,в әріптері қосылды. Әріптердің тәртібі, жігі өзгеруі.

Сегізінші – грамматиканың морфология бөлімінде көп өзгеріс енгізілді. Бұрынғы бағдарламада сөздің тұлға бөлінгісі мен мағына мүше бөлінісі жүйелі түрде топтастырылмаса, бұл бағдарламада анық көрсетілді.

Тоғызыншы – грамматиканың синтаксис бөліміне де біраз жаңалық кіргізілді. Әсіресе, салалас сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдерге көп жаңалық кірді. Салалас сөйлем мен құрмалас сөйлемдер тек бір жақты алынбай, мағынасы жағынан бірдей қаралып алынды.

Оныншы – бұл жаңа бағдарлама, бұрынғы бағдарламаға қарағанда анағұрлым кең түрде анықталып жазылды. Әсіресе бағдарламаны түсіну жағы оқытушыларға бағдарлама материалдарын дұрыс өтуге көмекші бола алады деп ойлаймыз. Бұл бағдарламамен барлық педучилищелер, педагогика институттарын даярлау бөлімінде толық пайдалануға болады. Осы бағдарлама негізінде қазақ тілінің грамматикасы жазылып жатыр.

Исатай Кенжеғалиев “Қазақ тілінің тұңғыш профессоры” атты мақаласында Қ. Басымов туралы ғылыми толық пікірлер бар.

Қ.Басымовтың балғын шағы шығармашылық, қабілеттілік пайда болу кезеңі туралы, “Садақ” журналында нақты жазылған. Белгілі ғалым Тұрсынбек Кәкішұлы Жазушылар одағы кітапханасынан ұрланған “Садақ” журналын талай жылдар іздеп, ақыры Қалижан Бекхожиннен тауып, сол журналды шығаруға қатысқан кісілер туралы, Басымов туралы мәліметтер жинап жүріп, оның Қарағандыдағы жұбайы мен балаларын табады,

Сол кездерде баспасөз бетінде қазақ тілінің алфавитімен бірге жазу емлесін жасау керек деген мәселе көтерілгені белгілі жайт. Бұл мәселені шешуге А. Байтұрсынов, Қ. Қарашевтар ерекше атсалысып, екеуі екі алфавит жасады. Профессор Кәкішевтің ғылыми зерттеу еңбегінде Қ.Басымов 1916-1918 жылдары “Садақ” журналының 15 шақты санының әрқайсысына 3-5 мақала жариялаған деп жазады.

Қажым Басымовтың еңбектерінің 30-шақтысын белгілі тіл маманы профессор Ш.Сарыбаев өзі шығарған библиографиялық көрсеткіштерде атайды. Қажымның өмірі мен шығармашылығын зерттеген ғалым И.Ұйықбаев “Басымов еңбегін мұзтау (айсберг) секілді. Бізге тек үстіңгі жағы ғана белгілі, ол су астында, яғни көрінбей, беймәлім жатқаны ұлан-ғайыр”, – дейді.

Тіл білімі тарихын зерттеуші Т.Қордабаев “Қазақ тіл білімі мамандарының алғашқы тобы 30-жылдардың бас кезінен бастап көрінді” деп жазды. Ол орфография, морфология, синтаксис салаларына сүбелі үлес қосты. Мысалы. “Латын әрпіне негізделген жаңа емлеміздің құрылысы”, “Қазақ тіліндегі түрлі сөздерді” жазылуы” тағы басқа осындай зерттеулері мен педагогикалық жұмысы үшін Қ.Басымов доцент атағын алды. 1930 жылдан ол Ақтөбедегі ауылшаруашылық жоғары мектебінде, мұғалімдер институтында қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болып істеген. Бұнда да ғылыми жұмысын жалғастырып “Қазақ грамматикасы қалай құрылуы керек”, “Тұрлаулы сөздерді” жазылуы туралы” көп еңбегі көрінді.

Исатай Кенжеғалиев: Қажекенің артында бай ғылыми, әдеби мұра қалды. “Қазақ”, “Айқап” газет – журналдардан бастап көп басылымдарда еңбегі жиналмай жатыр. Асыл атамыздың есімі аталып, рухы қайта оянса екен. Есіл ердің бағы жансын,- деп жазады.

Қажым Басымовты біз білеміз бе? атты Рахмет Иманғалиұлының мақаласына келсек, Т. Кәкішев былай дейді:

1938 жылы 5-қаңтарда Ақтөбенің пединститутында жұмыс жасап жүрген профессор Қажым Басымовты Алматыға оқу комиссариатының жоғары мектеп басқармасының қазақ тілі мен әдеби тілінің методист–консультанты етіп тағайындайды. Қажым өндіре еңбек етіп, педагогика училищелерінің 1,2,3 сыныптарына арнап қазақ тілінің бағдарламасын мұғалімдер даярлау курстарының қазақ тілі бағдарламасын, қазақ мектептерінің барлық сыныптарында орыс тілін оқытатын мұғалімдерге арналған бағдарламаны жасаған. Мұндай дүниелердің бұрын болмағанын ескерсек, Қажым Басымовтың қосқан үлесі ерекше дейміз. 1938 жылдан Социалистік Қазақстан, “Ауыл мұғалімі” газеттеріне жиырмадан астам ғылыми мақалалар жариялаған. Басқа авторлармен бірлесіп, “Қазақ тілінің емле ережелері”, “Орта мектептерге арналған қазақ тілі мен әдебиеті” бағдарламасын редакциялауы бір жылға жетер-жетпес мезгілде атқарылған жұмыстар екені қайран қалдырады.

Исатай Кенжеғалиевтің “Қажым Басымұлы” атты мақаласында айтылған көп маңызды ойлар бар.

Қажым Басымұлы отызыншы жылдар басындағы бір мақаласында: “Шынында, барлық сөзіміздің екпіні жалғыз аяқ буында келе ме? Жоқ, ортасында да келеді. Мысалы: төсенсейші, билейін, оқырман, жасаңдар деген сөздерді алсақ, екпін буыны бір де бірінің аяғына келіп отырған жоқ. Соңғы буынының алдыңғы буынына, яғни сөз ортасына түсіп отыр” – деп өзінен бұрын кең тараған қағидаға түзету жасады.

Соңғы жылдары есімі ескерілмей кеткен лингвист-ғалымның ғылыми мұрасын біршама зерттеген Шора Сарыбаев әкесі Шамғалидің архивінен табылған Қажымның өз қолымен жазған жәдігер есепті “Жұрнақтар” атты дәптерді сөз ете келіп, ғалымның айтылған дәптерімен баспа бетін көрген. “Қазақ тілінің жалғау-жұрнақтары” деген көлемді мақаласын жалғау-жұрнақтар арнайы қарастырылған қазақ тіл біліміндегі тұңғыш зерттеулерге жатқызады.

Қажымның “Қос сөздердің классификациясы яғни топтастырылуы” берілген мақаласын алайық. Ғалым мұнда қос сөздерде мағыналық һәм тұлғалық жағынан бірнеше топқа бөледі:

1. Екі жағы бірдей мағыналы әрі тұлғалары бұзылмай қосарланып айтылатын қос сөздер. Қ.Басымұлы бұларды айнусыз қайталама қос сөздер деп атайды. Мысалы: ойлай-ойлай, жүре-жүре.

2. Мағына һәм тұлға жағынан әр түрлі алдыңғысы мағыналы болғанмен, соңғысы, бұзылып айтылатын қос сөздер. Басымов бұларды айнулы қайталама қос сөздер деп атаған. Мысалы: жылқы-мылқы, түйе-мүйе.

3. Екі жағыда толық мағыналы болып, тұлғалары бұзылмай, жалпы заттың атын білдіретін сөздер. Бұл топтағы қос сөздер “жалпылы заттық қос сөздер” болып аталған. Мысалы: құрт-құмырсқа, аяқ-табақ. Міне, осындай тәсілмен қос сөздерді жеті топқа жүйеленген.

Қажым орфография мен терминология мәселелерін мұқият зерттеуін бағалау жөн.

Қажым әсіресе емле мәселесімен көбірек шұғылданды. Шын сауаттылыққа апаратын жолдың басы – орфографияның бар ертұрманына сай ету екендігін ғалым жақсы түсінген. Қажым сияқты “астана қарындастың қамын ойлап, бір таңда ұйқысынан үш шошынған” оқығандарымыз. “Қатесіз жазу үшін күрес, әдеби тілді өркендету үшін күрес екендігін естен шығармады. Оқуды жеңілдету, оңай сауаттандыру, сөйлеу – жазу тілін бір қалыпқа түсіру тіліміздің өркендеуіне, мәдениетіміздің гүлдене беруіне жол белгілейтін ірі мәселе болып саналады”, – деп жазды Басымов.

Қ.Басымұлының ғалымдық еңбегінің маңызды бір қыры – оның педагогикалық мәселелерге білек сыбана араласуы. Ғалым мектепте, жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту мәселесіне көп көңіл бөлді, мектеп өміріне тікелей қатысып, сабақ беру тәсілдерін, әсіресе біздің тіліміздің оқыту сапасын

үнемі назарда ұстады. Оның бұл саладағы бір шоғыр еңбегі кезінде мұғалімдердің практикалық жұмыстарына зор жәрдем болды.

Қажым Басымұлы 1939 жылы ақпанның он сегізінде Мәскеуде ұзаққа созылған науқастан қайтыс болды. Қазақ тіл білімінің тарихнамасы бағытында көзге түсер бірден-бір еңбек профессор Төлеубай Қордабаевтың “Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары” кітабында “Қазақ тіл мамандарының алғашқы тобы 30-жылдардың бас кезінен бастап көрінді”, – деп жазылды. Осы тұстан бастап Қ.Жұмалиев, С. Аманжолов, Ш. Сарыбаев, Қ.Басымовтардың тіліміздің түрлі мәселелеріне арналған мақалалары жариялана бастады.

Шындығында, Шамғали Сарыбаев пен Басымов Қажым тіл біліміне жиырмасыншы жылдардан бастап араласқан. Басымұлы ол кезде Ташкенттегі университетті бітіріп келген жас маман. Көп ұзамай, 1924 жылы “Тілші” газетінде “Қосымшалар” дейтін ғылыми мақаласын бастырды. Осыларды сараптай келіп, белгілі тіл маманы Иманбай Ұйықбаев 1958 жылы “Халық мұғалімі” журналындағы мақаласында “Басымұлы қосымшалар туралы ілімді қалыптастырушы”, – деп қадап айтқан.

Қажым Басымұлының ғалымдық дүниесін, мұрасын танытар арнайы еңбек – болашақ зерттеушілер, әсіресе жастар қолға алар келелі істің бірі. “Ақтаңдақтар” қазақ ғылымы үшін жиырмасыншы жылдармен ғана бітпейді. Біз үшін сұрапыл – зұламат кезеңді отызыншы-қырқыншы жылдары да тарихымыздан жұлынып тасталған бір бет елеулі үзік. Ол үздікте тілімізді ұстартуда талай еңбек еткен профессор Қажым Басымұлының да есімі бар, – дейді И.Кенжалиев өзінің мақаласында.

Ғалым Қ. Басымовтың сонау алғашқы білім алуға ұмтылған шәкірт кезінен бастап үлкен ұстаз, ғалым, әдіскер болғанға дейінгі өмір жолын біздің әр қырынан алып суреттеуіміздің өзіндік сыры бар. Міндет, ғалымның біртуар тұлғасын көрсету, өмір бойғы ұстаздық тәжірибесінен оның сол ғалымдық

тұлғасын айқындаудағы маңыздылығын және ғылыми әдістемелік еңбектерінен күні бүгінге дейінгі қолданыстағы өміршендігін дәлелдеу.

Ғалым еңбектері мектеп немесе жоғарғы оқу орнына тіке барып, тіке келумен жазыла салынған дүниелер емес, төңкерістен кейінгі аумалы-төкпелі заман зардаптары мен ауыртпалықтарын бастан өткере жүре, ғылымдағы сан түрлі кедергілерді кездестіре жүре жазылған дүниелер. Міне, осындай өмір мектебінен сүрінбей өткен, шыңдалып өскен Қажым қазақ тілі тәрізді бүтін бір ғылымның теориялық та, әдістемелік те жақтан дамуына орасан зор үлес қосты. Қ.Басымов қай жерде қызмет етпесін, кіммен жұмыс істемесін тәжірибе жинақтаудан әсте жалықпаған. Оның тек қана өсу, кемелдену жолында болғандығын жазба мұрасына қарап отырып анық көруге болады.

Ұстаз, ағартушы, әдіскер ғалым Қ. Басымов қазақ тілі ғылымының ардагері, оны оқыту әдістемесі ілімінің негізгі қалаушылардың бірі деп саналады.

Өмірінің қырық жыл саналы ғұмырын ұрпақ тәрбиесіне арнады, оның оқу өнегелік тәрбие мұраты мектеп қабырғасынан болсын, жоғарғы оқу орындарынан болсын лайықты білім алып шығуына арналған бар саналы өмірі тек ізденістерге толы. Қ. Басымовты біз сөз етіп кеткен ғылыми-шығармашылық жолына, ұстаздық тәжірибелеріне, ғалым ретінде қалыптасып танылуына келер болсақ, бұлардың әрқайсысы арнайы сөз етуге тұратын ғылыми-әдістемелік тақырыптардың өзектілігін көрсетеді.

Қ. Басымовтың ұстаздық қызметін үнемі шығармашылық ізденістерге толы болғандығы бүгінгі күнгі оқу әдістеме ілімімен өзектес, сабақтас екендігі әрі оның күрделі әрі терең талдауға негіз болғандығымен маңызды деп білеміз.

Қ. Басымов “Грамматиканы оқыту жөнінде” деген мақаласында грамматиканы оқытудың маңызына тоқталып, оның өту әдісін баяндайды. Грамматиканы оқыту үстінде

оқушының сөйлеу тілі де, жазу тілі де қабаттасып, грамматиканың әр тарауына ілесе өз уақытында жаттықтырылып отырады.

Орта, орталау мектепті бітірген кейбір оқушының осы күнге шейін не өз ойын түсінікті етіп сөйлеп бере алмауы, не дөңгелетіп ойын қағаз бетіне түсіре алмауы, грамматикадан оқытқан мұғалімнің кемшілігі деп көрсеткен еді. Грамматика көркем әдебиетпен байланыспай тұрмайды. Грамматика мен көркем шығарма бірігіп бір-біріне көмек етеді.

Қ. Басымов “Қазақ тілі грамматикасы туралы мынадай әдістемелік пікір айтады: Кітаптағы көптік жалғау (зат есімнің көпше түрі) тәуелдік, септік жалғаудан соң үйретілуі әдіс жағынан өте қолайсыз шыққан. Көптік жалғау зат есімнің көпшесін үйретпей тұрып, көпше зат есімге тәуелдік, септік жалғауын жалғатып көрсету қате” деген пікірін білдіреді.

Қажым Басымовтың “Орталау және орта мектептерге арналған қазақ тілінің жаңа бағдарламасындағы кейбір жаңалықтар” туралы мақаласына тоқталып өту оның әдіскерлік қызметінің жаңа қырын танытады.

“Жаңа бағдарлама жасалған соң да бірнеше рет тіл мамандарының қатысқан мәселесінде сыналып, мінеліп, түзетілді. Сонда да әлі де болса түк кемшілік жоқ деуден аулақпыз. Көш бара түзеледі. Қалың оқытушы жұмыс үстінде ұшырайтын кейбір міндерін тапса, оның оқу құралы әділ білімін бағасын арқылы білдірулері керек. Келесі басылуында мінсіз болып шығуына көпшілік пікірі үлкен көмек болады” деп есептейді. *(Қ. Басымовтың осы еңбегі түпнұсқадан өзгертілмей берілді).*

Қорыта айтқанда, Қ. Басымовтың ғылыми әдістемелік еңбектері, зерттеулері болашақ жас ұстаздарға, студенттерге үлгі, мұра, көмекші құрал бола алатындығымен құнды екені анық.

Қ. Басымовтың негізгі ғылыми-әдістемелік еңбектері:

Емлемізді түзеу туралы. “Еңбекші қазақ”, 1929, 28 февраль, № 48.

Қазақ тілін өркендетудегі индоевропашылдыққа қарсы. “Социалистік Қазақстан”, 1933.

Емле сөздігіне негізді тиянақ керек. “Жаңа мектеп”, 1930, № 3, 22-27 беттер.

Қазақ әрпін өзгерту туралы. “Лениншіл жас”, 1938, 12 январь, № 6.

Қысқарған сөздерді дұрыс жаза білейік. “Ауыл мұғалімі”, 1938, № 7-8.

Түрлі-түсті сөздердің жазылуы туралы. “Халық мұғалімі”, 1938, № 3-4.

Грамматиканы оқыту жөнінде. “Ауыл мұғалімі”, 1938, №14, июль.

Қазақ грамматикасының кейбір мәселелері. “Ауыл мұғалімі”, 1938, № 11-12.

Қазақ тілінің жалғау-жұрнақтары. “Жаңа мектеп”, 1930, №6. 26-52 бб.

Қазақ тілінің жалғау-жұрнақтары. “Жаңа мектеп”, 1930, №7. 35-65 бб.

Орталау және орта мектептерге арналған қазақ тілінің жаңа программасындағы кейбір жаңалықтар туралы. ”, 1938. №10.

Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік. “Халық мұғалімі”. 1939. №1.

Сөйлем мүшесі туралы. “Ауыл мұғалімі”, 1938. № 21-22, 16-25 бб.

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері. “Халық мұғалімі”, 1939. №7.

Педучилищеде сырттан оқушы мұғалімдер үшін оқу программасы мен методикалық түсіндірулер. Алматы, 1938.

ӘМІР РАҚЫШ

Қазіргі кезде қазақ тілін мектепте оқыту мәселесі төңірегінде таза тәжірибе баяндалатын еңбектермен қатар, қазақ тілі әдістемесі ғылыми-педагогикалық тұрғыда қарастырылып, мектеп мұғалімдеріне көмекші нұсқау сипатта, монографиялық сипатта, әрі жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық сипатында жазылған еңбектер туды.

Осындай еңбектердің авторы қазақ тілі әдістемесінің мәселелерін зерттеген, профессор – Әмір Рақыш Сәтұлы.

Әміров Рақыш Сәтұлының балалық шағы халқымыздың басындағы қиын жылдармен, сергелдең кезеңдермен тұспа-тұс келеді. Ол 1930 жылы 9 қаңтарда Жамбыл облысының Жамбыл ауданы Жетітөбе (қазір Аса деп аталады) аулында туған. Әкесі Сәт – мұғалім, шешесі – Мінәсіп үй шаруасындағы кісі болған.

Рақыш Сәтұлы оқуды Жамбыл қаласында бастап, Отан соғысы жылдары туған ауылында жалғастырады.

Ұстаз: “Тілші мамандығын қалауыма Ыбырайым Мамановтың ықпалы себеп болды”, – дейді. Ы.Маманов – студенттермен қоян-қолтық араласып жүретін көпшіл кісі болған. Ол кісі 1 курстан бастап курс жұмысы ретінде тақырып беріп, үйінен сирек ұшырайтын ғылыми кітаптарды әкеп беріп, таныстырып, тіл біліміне қызықтырады.

Қазақ мемлекеттік университетіне түсіп, М.Әуезов, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, Ы.Маманов, Блюменфельд, Үшаяков, Е.Исмайлов сияқты ұстаздардың шәкірті болғанын Әмір Рақыш тағдыр берген зор сыйлық деп есептейді. Р.С. Әмір “Қазақ тіліндегі жалғаулықтар” деген тақырыпта диссертация жазып, қорғап, 1955-жылы филология ғылымдарының кандидаты деген ғылыми дәрежеге ие болады.

1957 жылы қазақ тілін оқытуды жақсарту мәселесіне арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция өтеді. Конференция қабылдаған ұсыныстардың мәні зор болады. Қазақ тілін оқытудың дәрежесін көтеру бағытындағы көптеген

күрделі шаралар жүзеге асады: бағдарламалар, оқулықтар жаңа сапада қайта дайындалды, қазақ тілін оқытатын сағат саны көбейтіліп, методикалық базасы күшейтілді. Р.С. Әмір қазақ тілін қазақ, орыс мектептерінде оқытуға қатысты бағдарламалар дайындайды. I-IV сыныптарға арнап М.Балақаевпен, А.Асқарбаевамен, Ұ.Асылловпен, У.Жиенбаевамен, К.Бозжановамен, О.Бекбосыновамен бірлесе отырып жаңа оқулықтар шығарады. Әдістемелік құралдар дайындап, мақалалар жазады.

Р.С. Әмір 1958 жылы орыс мектептерінің II-IV сыныптарына арнап шығарған “Қазақ тілі” оқулығы тілді үйретуде практикалық жолға қоюдың алғашқы үлгісі болды. Орыс мектептеріне арналған басқа сынып оқулықтары да осы бағытпен жазылды.

Рақыш Сәтұлы қазақ тіл білімінің күрделі салаларының бірі – сөйлеу тілі синтаксисінің ерекшеліктерін зерттейді. Көп жылғы зерттеулерінің нәтижесінде осы тақырыпта докторлық диссертация қорғайды.

Сөйтіп “Әдеби тілдің тіл дами келе ауызекі сөйлеуіміздің әдеби түрін дамытатынына көзіміз жетіп отыр. Тіл дамуында ерсілі-қарсылы болып жататын осы заңды процестер Р.Әмір кітабында жүйелі баяндалады” – дейді Әмірзақ Айтбаев.

Р.Әмір Қазақ тілін оқытудың мазмұны мен әдістемесі саласы бойынша бірсыпыра еңбектер жазады. Солардың арасынан сөйлемнің бірыңғай мүшелерін оқыту, әдебиетті оқытуда шәкірттерді шығарма тілін түсіне білуге үйрету, бастауыш сыныптардағы бағдарламалар мен оқулықтар, бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқытудың ғылыми-методикалық тақырыптары, орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту әдістемесі, орыс мектептерінің II-VII сыныптарына арналған қазақ тілі бағдарламасы мен грамматиканы оқыту таблицаларын айрықша атауға тұрады.

Осының ішінде 1993 жылы “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналының № 3 санында жарияланған “Қазақ тілін теориялық, практикалық жағынан тереңдетіп оқыту бағдарламасы”

мақаласын және осы жылы тура осы журналды” № 10-11-12 сандарында жарық көрген “Жалпы білім беретін мектептің 5-9 сыныптарына арналған қазақ тілі пәнінің бағдарламасы” [Жоба] мақаласын ерекше айтуға болады. Бұл мақалаларда әр сыныпты бөлек-бөлек өз алдына алып, баланың қабылдау санасына, ойлау қабілетіне байланысты бағдарламаны жасап береді. Екінші аталған мақаласында жоба жөнінде бір ауыз айтып өтеді:

“Қазақ мектебінің оқу-тәрбие жұмысын қоғам өмірінде болып жатқан саяси, әлеуметтік, экономикалық түбегейлі өзгерістерге сай жаңартып қалыптастыру оңай іс емес. Ол үшін ерен жұмыс керек. Дегенмен, соған апаратын әрекет, ізденіс Білім министрлігі мен білім проблемалары институтында, сонымен қатар мектептерде қолға алынуда. Қазақ мектептерінің жаңа құрылымын, жаңа оқыту мазмұнын анықтауға арналған тұжырымдамалар дайындалады. Осы құжаттар негізінде “Қазақ тілі пәнін қоғам, мектеп реформасына сай жетілдіру тұжырымдамасы” жазылып, “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналының бетінде (1992, № 4) жарияланды.

Енді жоба ретінде оқытушыларға 5-9 сыныптарда түпкі (базалық) білім беру мақсатын көздеп, қазақ тілінен алатын мәліметтің, дағдылардың бағдарламасын ұсынып отырмыз.

Тұжырымдаманы оқыған мұғалімдер қазақ тілі пәніне бүгінгі қойылып отырған талаптармен таныс деп есептейміз. Бағдарлама сол талаптарды орындауды міндет етті – дейді (3.76).

Әдіскер ғалымның мектеп бағдарламасына сәйкес арналып жазылған мынадай еңбектерін көрсетуге болады: “3-класта бірыңғай мүшелерді оқыту”, “Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытуды жақсартайық”, “10-класқа сөз құрамын оқыту”, “Қазақ тілін тереңдетіп оқыту жөнінде”, “Қазақ тілін орыс мектептерінде оқыту методикасы”, “Бастауыш кластарда қазақ тілін оқыту”, “Қазақ тілі оқулығын (3-класс) пайдалану жөнінде методикалық нұсқау”, “Орыс мектептерінің 2-3 кластарына арналған қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау”, “1-класта

қазақ тілін оқыту”; “1-класта оқушылардың тілін дамыту үшін істелінетін жұмыстар”; “Грамматика, емле, тіл дамыту”; “Қазақ тілі”; “Қазақ тілі. 3 жылдық бастауыш мектептің 1-классына арналған оқулық”; “Қазақ тілі. Сегіз жылдық мектепті” 1-классына арналған”; “Қазақ тілі. 2-класқа арналған”; “Қазақ тілі. Грамматика, емле, тіл дамыту. 2-класқа арналған”; “2-3 –класқа қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау”; “Қазақ тілі орыс мектептері үшін”; “Қазақ тілі. 3-класс начальной русской школы”; “Қазақ тілі. 3-класқа арналған”; “3-класс. “Қазақ тілі” оқулығына методикалық нұсқау (мұғалімге арналған көмекші құрал)”; “Қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау (орыс мектептеріні” 3-классына арналған)”; “Қазақ тілі. 4-класқа арналған оқулық”; “Қазақ тілі оқулығы бойынша жаттығулар. 8-сыныпқа арналған”;

Әмір Рақыштың ғылыми-әдістемелік еңбектерінің тақырыбы жан-жақты, әр салалы. Мәселен, “Қазақ тіліндегі шылаулар”, “Шылаулар мен демеуліктер”, “Көмекші сөздер”, “Жай сөйлемдер” тіліміздің грамматикалық құрылысына арналған мәнді, мазмұнды, тың зерттеулер қатарына қосылады.

Ғалымның сөйлемнің бірыңғай мүшелерін оқыту, әдебиетті оқытуда шәкірттерді шығарма тілін түсіне білуге үйрету, бастауыш кластардағы қазақ тілін оқытудың ғылыми-методикалық тақырыптары, орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту методикасы, орыс мектептерінің 2-7 кластарына арналған қазақ тілі программасы мен грамматиканы оқыту таблицаларын айырықша атауға тұрады.

Ғалымның серік авторлармен Г.И. Уәйісова, Ә.Е. Жұмбаевамен бірге шығарған “Қазақ тілі” жалпы білім беретін мектепті” 2-сыныбына арналған оқулығы. Оқулық 2-сыныпқа арналғандықтан іші-сыртының суреттері мен бояулары ерекше көз тартады. Оқулық – оқытушы, мұғалім үшін емес, шәкірттерге арналып жазылатынын ұмытпауымыз тиіс. Сондай-ақ оқулықтың алғашқы бетінде мынадай шартты белгілерді байқаймыз:

- ” _____ – сөйлем
 ===== – ереже
 – мағлұмат
 ■ – күрделірек тапсырма
 – шығармашылық тапсырма”

Бұл шартты белгілердің әрқайсысының түстері бөлек. Ал оқулық ішінде бұлар ерекше тайға таңба басқандай анық болып тұрады. Ал екінші бетінде Диқан Әбілевтің “Туған тіл” өлеңі жазылған:

“Туған тілім – бабам тілі – өз тілім.
 Туған тілім – анам тілі – өз тілім.
 Туған тілім – данам тілі – өз тілім.
 Туған тілім – адам тілі – өз тілім”.

Өлеңді жатқа айту керектігін жазып қойған. Әрі оңай, әрі жаңа мектеп табалдырығын аттаған балаға тіліне деген сүйіспеншілікті туғызатын бұл өлең өте орынды берілген.

“Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту” еңбегін К.Бозжановамен бірге 1964 жылы жарияланды. Мұнда “Бастауыш мектеп оқушыларын оқу дағдысын үйрету төмендегі үш мақсатқа негізделіп жүргізіледі.

1. Тексті оқығанда сөздерді бұзбай, орын ауыстырмай, дұрыс оқуға үйрету.
2. Тексті түсініп, саналы оқи алуға үйрету.
3. Тексті мәнерлеп, шапшаң оқуға үйрету.

Бастауыш мектептің оқу сабағында бұл көрсетіліп отырған үш талаптың үшеуіне де оқушыларды бірте-бірте дағдыландыру қажет. Олардың қай-қайсысының да жүзеге асырылуы 1-сыныптан басталады да, барлық сыныпта қатар жүргізіліп отырады.

Содан кейін барып шығарманы дұрыс оқуға үйрету, мәнерлеп оқу, тексті саналы түрде оқуға дағдыландыру, мәнерлеп оқуды ұйымдастыру жолы, оқу сабақтарын өткізудің үлгісі, оқушыларды емлеге жаттықтыру, грамматикалық

ұғымдарды түсіндіру, қазақ тілін оқыту үстінде оқушыларды тәрбиелеу деген мәселелерге тоқталады.

Қазақ тілін оқу арқылы оқушылар тіл, емле туралы білім алып, жазу дағдыларына үйреніп қана қоймады. Олар грамматика мен емлені оқу үстінде ойын жетілдіреді, тілін дамытып, іскерлікке үйренеді. Әрине мұндай кезде оқытушының да көп ізденуін, сабақты жақсы әдіс-тәсілдермен өтуі, жалпы шеберлігі қажет.

Қазіргі кезде білімді дайын күйінде беретін дәстүрлі сабақтар – баладан ыждаһаттықпен тыңдап, берген тапсырманы мүлтіксіз орындауды ғана талап ететін сабақтар өмірден артта қалып, мектептегі сабақ беру үрдістері күрт жаңару үстінде. Бұл “инновациялық” деп аталып жүрген үрдісті тәжірибеге ендірудің мәні – оқу материалын оқушыға дайын күйінде жеткізу емес, оны шәкіртпен бірлесе шешудің түрлі жолдарын, тәсілдерін іздестіру: яғни баланы талаптандыру, ізденіс арқылы олардың бойындағы шығармашылық қабілетті ояту. Сабақ үрдісінде осы принцип жүзеге аспаған жағдайда, оқыту құрғақ сөз болып, шәкіртіміз құр ережені жаттау мен сөйлем талдауға ғана машықтанған роботтарға айналатындығына көзіміз жетіп отыр.

Тілдің фонетикалық, грамматикалық құрылысына байланысты материалдарды оқу оқушылардың ой өрісін кеңейтеді деген пікірді әдіскер ғалым үнемі еске салып отырады. Оқушылар мұнымен қатар сөздердің ішкі мағыналық ерекшеліктерін де (бір топ сөздердің, заттың атын білдіретіндігін, екінші топ сөздердің сынды білдіретіндігін т.б.) аңғарады. Бұл мағлұматтар оқушылардың тіл туралы ұғымын байытып, ой өрісін кеңейтеді.

Сөйлемге, сөзге байланысты тақырыпты өту үстінде оқушылар сөйлемді, сөзді тілдік категория ретінде танып ой мен ұғымнан даралап, біліп, абстрактылы түсініктерді таниды. Бұл да оқушылардың ойын дамытатын жай.

Сөздердің грамматикалық топтарын (заттың атын білдіретін сөздер, заттың қимылын білдіретін сөздер т.б.) сөйлемдердің грамматикалық түрлерін (хабарлы, сұраулы т.б. сөйлемдер) тану үстінде оқушылар талдау, топтау, қорыту әдістеріне төселіп жетіледі. Талдау, топтау, қорытындылау – ой жұмысының көп жұмсалатын тәсілдері. Бұл тәсілдерді меңгеру арқылы өздерінің ойлау қабілетін жетілдіреді.

Оқушылардың ой өрісінің жоғары болуына тіл сабақтарында пайдаланылатын жаттығу материалдарының да әсері мол. Сондықтан жаттығу материалдарының мазмұны бай, әрі тұрмыс тіршіліктің әр саласын қамтуға, сөздік қоры әр салалы болып келуге тиіс. Мұнымен бірге мұғалім оқушылардың өздеріне мысалды өмірдің әр саласынан келтіруін талап етіп, соған үйретіп отыруға тиіс. Бұл оқушылардың қиялын жетілдіріп, ширақ ойлауға үйретеді. Өйткені олар әр саладағы тіршілікті еске түсіріп, көз алдына елестетіп, содан мысал құрастыратын болады.

Тіл сабақтарын оқу арқылы оқушылар іскерлікке үйренуге тиіс. Олар жұмысын ұқыпты, таза, әрі ұтымды әдіспен ұйымдастырып істеуге төселеді – деп жазады ғалым өз еңбектерінде.

Р.Әмір мәтінді дұрыс оқуға көп көңіл бөледі: “Оқушы қандай болмасын тексті дұрыс оқуға дағдыланбайынша, оның білімдік және тәрбиелік мәнін де жете меңгере алмайды. Сондықтан тексті оқығанда оқушының әрбір сөзді дұрыс айтуын қадағалап отыру керек. Оқушының шығармасы я тексті қатесіз оқуы деген сөз:

- 1) Оқып отырғанда сөз ішінен әріпті, жеке буынды, не сөзді қалдырып кетпей оқуы;
- 2) кейбір буынды не жеке сөзді қайталап оқымауы;
- 3) кейбір дыбыстардың, сөздердің орнын ауыстырмай, сөзді бұзбай оқуы;
- 4) орфоэпиялық талаптар тұрғысынан қате жібермей оқуы;

5) текстегі сөздердің мағынасына қарай, лайықты дауыс ырғағын, интонациясын сақтап оқуы”.

Оқушылардың оқу дағдыларын байқау жұмысын жүргізген кезде, жоғарыда көрсетілген талаптардың орындалмайтын себептерінің әртүрлі екендігі анықтайды да, мынадай жолдарын көрсетеді:

1) Оқу сабағындағы негізгі мақсат – тексті дұрыс оқып шығу емес, одан ұққанын айтып берумен шектелуі;

2) Текст оқығанда мұғалімнің оқушыны қатты қадағаламауы;

3) Әрбір оқушының оқу темпін мұғалім жете білмей, кейде оны асықтыруы деп нақты көрсетеді де, мұғалім тарапынан “қайталап оқыту” талап етіледі.

Енді қате болдырмаудың, болған күнде оны қандай жолдармен түзету керектігі жөнінде былай дейді:

1. Егер тексте бір сөзді қайта-қайта қайталап оқыса, ол жерде екі не үш рет жазылмағанын ескертіп айту;

2. Оқушы жылдам оқу мақсатына беріліп, сөзді сөйлемді дұрыс оқымайды. Сондай кезде қайтадан қайталап оқыту, қатесін ескерту;

3. 1-2 сынып оқушылары үшін оқылуы қиындық келтіретін сөздерден қате жібергенде, сөзді буынға, буынды дыбысқа талдау тәсілін қолдану;

4. Кейбір оқушының қатесін түзету үшін қатесіз оқитын оқушымен бірлесіп хор ретінде оқыту;

5. Шылауларды (да, де, та, те, мен, пен), сұраулы, лепті сөйлемдерді, қос сөз, қаратпа сөздерді қосып оқып жібереді. 2-сынып оқушысы грамматикалық ұғым алмағандықтан, олардың дұрыс оқылуын талап ету;

6. Енді бір оқушылардың тарапынан жіберілетін қате қазақ тілінде кейбір біріккен сөздердің оқылуы мен жазылуындағы өзгешелікке байланысты. Мұндай кезде сол сөзді буынға, дыбысқа талдату арқылы жүзеге асыруға болады.

Бастауыш мектеп оқушыларының оқу дағдыларын жетілдіруде қойылатын бағдарламалық талаптың бірі – оқушыны мәнерлеп оқуға үйрету болатын.

“Мәнерлеп оқу” деген сөз – екінші түрде айтқанда, қандай тексті болмасын дұрыс сөздерді бұзбай, сөз қалдырмай, аяғын жеп қоймай, әрбіреуін анық, дыбыстарын дұрыс атап оқуы. Тексті саналы түрде түсініп оқу мәнерлеп оқи білудің талаптарын қамтыса, керісінше, оқушыны мәнерлеп оқуға үйрету, – қандай тексті болса да саналы түрде түсініп оқуын қамтамасыз етеді, -деп жазады ғалым.

Қандай болмасын мәтіннің мазмұнын дұрыс ұғып, онда айтылғандарды саналы түсіну үшін және тыңдаушыға дұрыс ықпал ету үшін оқушының дауыстап оқудағы дауыс ырғағы мен мәнерінің де зор маңызы бар.

Еңбекте мәнерлеп оқудағы құралдың әрқайсысына жеке-жеке тоқталады:

1. Логикалық екпін – мағына жағынан мәні басым сөзге ерекше екпін түсіре айту. Ондай сөз оқылғанда басқа сөздерден өзгешерек, өзі не болып тұрған мәнін аңғартарлық дауыстың болуын тілейді.

2. Мәнерлеп оқуға үйретудегі керекті құрал – паузалардың (кідіріс) орынды болуы. Тыныс белгілеріне байланысты паузалар әр түрлі болып келеді.

Пауза үш түрлі – грамматикалық, логикалық, психологиялық. Грамматикалық пауза тыныс белгілеріне байланысты болса, екінші, логикалық пауза оқылып отырған сөйлемдегі мағынаны айқындаудағы мәні зор сөздердің немесе сөз тізбектерінің, басқа сөздерден бөлініңкіремей, ой екпінінің сазын бере айтылуы.

3. Мәнерлеп оқуға үйретудегі тағы бір керекті нәрсе – оқу қарқынының бір қалыпты болуы. Егер тез, жылдам оқудың жөні осы деп, қандай шығарманы оқыса да, сөздерді бір-бірінен ажырата алмайтындай, үстемелеп оқыса, біріншіден, түсініксіз болса, екіншіден, құлаққа жағымсыз болады. Сонымен қатар тым сылбыр, баяу оқу да сөздердің және текстің ұғыну

мүмкіндігіне нұқсан келтіреді, дауыстың дұрыс шығуына, жақсы естілуіне де кемістік келтіреді. Сондықтан тексті оқығанда оқушыны орынсыз асығудан және тым сылбыр, кібіртектеп оқудан сақтандырып отыруы керек.

Р.Әмір грамматикалық ұғымдарды түсіндіруге терең мән берген әдіскер. Грамматика сөздердің, сөйлемдердің құралу, байланысу заңдылығын, амалын белгілейді. Сондықтан грамматика ұғымдарын оқушылар сөздерді, сөйлемдерді талдау арқылы таниды.

Мұнда әдіскер грамматикалық ұғымдарды түсіндіруде оқушылардың барлық сезім мүшелерін (көру, есту) қатыстыра отырып танытса, сонда ғана ұғымды игеру оқушыларға оңай тиетінін ескертеді.

Грамматикалық ұғым бергенде, мұғалімдер өтілетін категорияның белгілерін *практикалық* жолмен тиянақтап жете танытудың жолын іздейді. Мысалы: қос сөздер танытылатын болса, оқушылар олардың қайталап, қосақталып келетінін, кейбіреуінің алдыңғы сыңарының қысқа, мағынасыз бөлшек екенін, бір екпінмен айтылатынын, жазылғанда арасына сызықша қойылатынын байқап алуға тиіс.

2-сыныпта грамматикалық ұғымдарды тануға жаттығулар үшін мынадай жұмыстар ұйымдастырылады деп көрсетеді:

1. Жазба текстен тиісті грамматикалық категорияны (қимылды білдіретін сөз, сұраулы сөйлем т.б.) тауып талдау сұрағын қою т.б.

2. Ауызша ойдан мысал табу, оны талдау

3. Ауызша айтылған сөзден грамматикалық категорияны тауып, талдау.

Кітаптың өн бойынан бағалы әдістемелік кеңестерді кездестіруге болады. Бұл кітаптың тағы бір пайдалы жері балаларды жалықтырмайды, кез-келген жерде сұрап, кейде жаздырып, қайсыбір уақытта тақтаға шығарып немесе қызық әңгімелер айтып сабақты түрлендіріп отыруды мұғалімдерден

катты талап етеді. Және оның жақсы үлгілерін мысал ретінде түрлі әдістер арқылы өз тәжірибесімен баяндап кетеді.

1971 жылы ғалым А.Асқаровамен бірлесіп “II-III класс қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау” шығарады. Бұл нұсқау орыс мектептеріне арналған. 2-класта оқытылатын бұл қазақ тілі оқулығы 1970-71 оқу жылында жаңа бағдарлама бойынша қайта жазылады. Мұнда 65 параграф қамтылған. Әрбір параграф бір сағат мөлшеріне өтуге арналған.

Оқу басталысымен, алғашқы үш апта бойы ауызекі сабақтар жүргізіледі. Бұл алғашқы сабақтардың мазмұны төмендегідей:

1. Сыныптағы әрбір оқушының қазақ тілінен қаншалық сөз білетінін анықтайды.

2. Оқушыларға таныс дыбыстардан жасалған қазақ тіліндегі сөздермен таныстырады. Ол үшін кез келген жеңіл сөздерді ала бермей (жер, тау, дала), программалық талаптарға сай, оқулықта берілген материалдарға сәйкес сөздер ғана алынады (терезе, доп, ал, бер, т.б.).

3. Оқулықта берілген материалдардың негізінде, мұғалімнің көмегімен, сөз мағынасын түсіндіріп, сол сөзге сұрақ қою, сұраққа жауап қайтару және қысқа-қысқа сөйлемдер құрау үйретіледі (мынау не? Ол – класс. Мынау не? Ол – терезе, т.б.).

4. Оқулықтағы суреттер бойынша жүргізілетін жұмыс тұтас сабақтың ажырамас бір бөлігі ретінде болады. Жаңа сабақты түсіндіру және қорытындылау кезеңдері сол суреттерге байланысты жүргізіледі.

5. Әр сабақта түсіндірілетін жаңа сөздердің жалпы саны алты сөзден артпайды. Бүгінгі үйретілген сөздер келесі сабақтарда жаттықтырылып, жаңа сөздермен толығады.

6. Ауызекі сабақтар оқулықта, тақтада жазылған сөздер мен сөйлемдерді оқуға және таныс сөздер мен суреттер бойынша сөйлем құрап айтуға негізделеді. Ал жазу жұмысы жүргізілмейді.

7. Ауызекі сабақтар кезінде ы дауысты дыбысының дыбысталу ерекшелігіне көңіл бөлінеді де, орыс тіліндегі ы

дыбысы мен қазақ тіліндегі **ы** дыбысының жасалу өзгешелігін салыстыра талдайды.

Р. Әмір бастауыш сыныптардағы тіл дамыту жұмыстарына да баса көңіл бөледі. Оқушыларға қазақ тілін оқыту жұмысы алдымен сөз танудан, сөйлеуге үйретуден басталады. Мектепке келген бірінші күннен бастап оқушылар мұғалімнің көмегімен әр сабақ сайын үйренген жаңа сөздерден сөйлем құрайды. Сөз саны көбейіп, оқушылардың сөздік қоры молайған сайын жүйелі, мағыналы сөйлемдер, шағын әңгіме құрастырып айтып беретін дәрежеге жетеді. Ол сөйлемдер мен шағын әңгімелер оқушылардың күнделікті көріп, біліп жүрген заттарымен, істерімен, өмірмен байланысты болып келеді. Оқулықта берілген материалдар негізінен оқушылардың ауызша және жазбаша тілін ширатуға, жетілдіруге, дамытуға арналған. Алдыңғы сабақта үйретілген сөздер келесі сабақтарда үнемі қайталанып, сөйлемдер мен шағын текст құрастыруға көмекші болады.

Оқушылардың тілін ширатып, дамытуға шағын өлең, тақпақтар мен жұмбақтарды жаттату пайдалы. Ол үшін мұғалімдер алдымен тақпақты мәнерлеп оқып береді. Тақпақтың әр жолына тоқталып, оның мағынасын түсіндіреді. Оқушылармен бірлесе отырып, орысшаға аударарды. Оқушы тақпақтың мағынасын жақсы түсінсе, оны мәнеріне келтіріп дұрыс оқиды, әрі тез жаттайды. Сыныптағы балалардың дарындылық қасиетін ескере отырып, тақпақтың ауыр-жеңіл түрлерін даралап беріп, оны сыныпта, мектепте өткізілетін кештерде айтқызуға болады.

Оқушылар текспен біршама жұмыс жасауға үйренген кезде, қызықты мысал, әңгіме, ертегілерді оқып беру қажет, ол – оқушыларды еліктіріп, білуге құмарлығын, қазақ тілі сабағына деген сүйіспеншілігін арттырып, ой-өрісін дамытады.

Грамматиканы оқытуда орыс мектептері үшін болғандықтан екі тілде де жете түсіндіре айтуды және мұғалім сабаққа келерде грамматикалық материалдарды алдын ала жүйелі жобаға

келтіріп, әр сұрақтың сырын ашып, таныта білсе, ондай материалдар оқушылардың ұғымына жеңіл қалыптасатынын баса айтады.

Тіл үйретудің негізі – оқушылардың сөздік қорын байыту және сол сөздерді дұрыс айтуға дағдыландыру. Сондықтан қазақ тілі сабағында бұл жұмысқа баса көңіл аударылуы тиіс.

“Оқушылардың сөздік қорына текст арқылы енетін жаңа сөздердің мағынасын түсіндіріп беру – істі бастапқы қадамы ғана. Мұғалім жаңа сөздердің мағынасын сурет көрсету немесе заттың өзін көрсету арқылы, орысша аудармасын беру арқылы түсіндіреді. Жаңа үйренген сөздер оқушылардың есінде сақталуы үшін, ол үнемі қайталанып отырылады”- деп жазады әдіскер-ғалым.

Әдіскер сөз үйреткенде мағынасына қарай топтап үйреткенді жөн көреді. Бұл – өте ұтымды әдіс. Осындай жағдайда бала есінде берік сақталады.

Р. Әмір оқушыларды сөйлем құрауға үйретудің мәнісін, оның алғы шарттарын жақсы танытқан. Мұнда мұғалім алдымен орысша сұрақ айтып, оның қазақшасы қалай болатынын, қазақша қалай жауап беру керек екенін үйретеді. Сосын қазақша сөздердің түбірі мен қосымшасын ажыратып түсіндіреді. Алғашында қазақша сөздермен жұмыс жасаған балалар оларды орысшаға аударады.

“Сөйлемнің жаңа өтілген түрін өз бетімен құрауға оқушыларды үйрету үшін жаттығудың мынадай түрлері пайдаланылады:

1. Сөйлемнің бір сөзі түсіріліп, оның орнына сұрақ қойып, оқушы сұраққа сөз қосып, сөйлемді толықтырып айту, жазу.
2. Орысша сөйлемдер, текст беріп, оны қазақша аударту
3. Оқушыларға бір-біріне сұрақ қойдырып, жауап бергізу
4. Текст оқытып, мазмұнын айтқызу
5. Сурет бойынша сөйлем құрастыру, әңгіме айтқызу”, - деп жазады ғалым.

Оқушыларды жүйелі сөйлеуге үйрету де тіл үдістемесінің негізгі бағыттарының бірі. Тілді меңгеру сөйлемдерді өзара ұштастырып жүйелі сөйлеу дәрежесіне жеткенде кемеліне келеді. Сондықтан қазақ тілі сабағына оқушылар тек сөз біліп, сөйлем құрап қана қоймайды, жүйелі әңгіме айтуға, күрделі пікір білдіруге дағдыланады.

“Оқушыларды жүйелі сөйлеуге үйрету үшін мынадай жұмыстар істелінеді:

1. Әңгіме, ертегі оқытып, оның мазмұнын айтқызу
2. Сурет бойынша әңгіме құрату
3. Көргенді, істеген істері жөнінде әңгіме айтқызу”.

Әдіскер жоғарыдағыдай жұмыстардың басты мақсаты – оқушылардың еркін, өз сөзімен әңгіме айтуға, жүйелі пікір айтуға үйрету деп біледі. Бұл үш жұмысына қарап отырсақ, расында балалардың ойлау қабілетін, еркін сөйлеу қабілетін көздегені байқалып тұр. Аталмыш жұмыстар мұғалімнің сұрақ қою көмегімен жүзеге асады.

Қарап отырсақ, жоғарыда әдістеменің барлығы мұғалім шеберлігіне байланысты екенін көреміз. Н.Ә.Назарбаевтың “Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде және тіліміздің – мемлекеттік қызметте де, өндірісте де, ғылымда да, білімде де дәл орыс тілінің қолданылуындай болып қолданылу үшін қолдан келгеннің бәрін істеу керек” – деген тұжырымдары бар екені белгілі. Қазақ тілін оқытуда осы тұжырымдарға сүйенгеніміз жөн.

Олай болса мемлекеттік тіл тағдыры – қазақ ұлтының да тағдыры. Қазақ тілін оқытудың маңыздылығын бүгінгі таңда өмірдің өзі-ақ көрсетіп отыр. Сондықтан қазақтың әр сөзін қонымды әдіспен, терең оймен, ажарлы тілмен жас өрендердің санасына жеткізе білу үшін қазақ тілінің мұғалімі – өте кемел адам болуы керек. Ұлт тілінің рухын аспандататын да, асқақтататын да осы қазақ тілінің мұғалімдері. Жан Жак Руссоның “Ұстаздық ету уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау. Бірақ бұған өкінбеу керек, жер

үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ. Ұстаздық – ұлы нәрсе” – деген байламы өте дұрыс айтылған тұжырым.

Сөйтіп, Рақыш Әмір Сәтұлының мақалаларындағы, кітаптарындағы әдіскерлік нұсқаулар мұғалімдерге жоғарыда атап көрсеткеніміздей нақтылы көмек көрсететін пайдалы көрсеткіш болып келеді.

Адам тәлім-тәрбиесіз, өнер-білімсіз, іс-әрекетсіз өмір сүрмек емес. Сол өмірінде ол өзін қоғамнан тыс жүрген жанмын демей, ата-ананың ұлы-қызы болғандықтан халықтың, Отанның ұлы-қызымын деп есептейді. Кісіні сондай саналы ойға баулитын, еңбек процесіне белсене қатысуға мүмкіншілік туғызатын қарым-қатынас құралы – ұлы мәртебелі ана тілі.

Адам білімді, тәлім-тәрбиені тіл арқылы алады, мәдениетті, өнерді, ғылымды, техниканы тіл арқылы үйренеді.

Тіл – ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениетінің бір формасы. Сондықтан онда әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері, мәдениеті, әдет-ғұрпы, әдеби мұралары, оның психикалық қалпы тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады.

Ана тілі мектепте өтетін пәндердің оқу материалдарын әрі саналы түрде, әрі жеңіл игеруді қамтамасыз етумен қатар, тәлім-тәрбие жұмыстарын ойдағыдай жүргізуге және балалардың патриоттық, ұлттық сезімдерін дамытуға жәрдем етеді.

Сондықтан да қазақ тілін оқыту әдістемесін жетік меңгеру, оны дамыту әрбір педагогқа жауапкершілік жүктейді. Оның басқа пәндер сияқты оқушыларға қазақ тілінен білім берудің де өзіне лайықты әдістері бар. Ол әдістер қазақ тілінің өзіне тән ғылыми жүйесін оқыту мен одан жүргізілетін практикалық жұмыстардың түрлеріне сәйкес болып келеді.

Қазақ тілін оқыту – қазақ әдеби тілінің маңызын, әдіс тәсілдерін, амалдарын, оқушыға ана тілінен білім берудің, оны меңгертудің жолдарын үйрететін ғылым. Мұғалім ана тілінен

теориялық білім беру арқылы оқушының өзін қоршаған ортаға көзқарасын қалыптастырады.

Қазіргі кезде қазақ тілін мектепте оқыту мәселесі төңірегінде таза тәжірибе баяндалатын еңбектермен қатар, қазақ тілі әдістемесі ғылыми педагогикалық тұрғыда қарастырылып, мектеп мұғалімдеріне көмекші нұсқау сипатта, монографиялық сипатта, әрі жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқулық сипатында жазылған еңбектер туды. Сондай еңбектердің авторы болып жүрген қазақ тілі пәнін оқыту әдістемесі ғылымына өзіндік ой-өрісімен, тегеурінді тұжырымдарымен үлес қосқан әдіскер, ғалым, филология ғылымының докторы, профессор - Рақыш Әмір Сәтұлы.

Р.Әмір туралы жазылған мақалалар мен Р.Әмірдің ғылыми және әдістемелік еңбектері:

Хасенов Ә. Ұстаздық жолда // Қазақстан мұғалімі. 1980, 11-қаңтар.

Айтбаев Ө. Сөз-ой сәулесі // Қазақ әдебиеті. 1973, 6-сәуір.

Әміров Р.С. Жалпы білім беретін мектептің 5-9 кластарына арналған қазақ тілі пәнінің бағдарламасы (жоба) // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1993, № 10-11-12.

Салқынбай А. Жаңа ғасыр ұстазы // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2003, № 2

Бозжанова К., Әміров Р. Бастауыш Мектепте қазақ тілін оқыту. Алматы, 1964 жыл.

Асқарбаева А., Әміров Р., 2-3 класс: “Қазақ тілі” оқулығына методикалық нұсқау. Алматы, 1971.

Әміров Р. 3-кластарға оқыту жұмысы (методикалық нұсқаулар жинағы) Алматы. 1973 жыл.

Әміров Р. 3-класс “Қазақ тілі” оқулығына методикалық нұсқау (мұғалімдерге арналған көмекші құрал). Алматы. 1971 жыл.

Әміров Р. Қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау (орыс мектептеріні” 3-касына арналған). Алматы. 1991.

Әміров Р., Асыллов Ұ., Жиенбаев У. “Қазақ тілі” 4-сыныпқа арналған оқулық. Алматы. 1997 жыл.

Әміров Р., Асыллов Ұ. Қазақ тілі оқулығына әдістемелік нұсқау: бастауыш мектепті” 4-касына арналған. Алматы. 1997 жыл.

Әміров Р., Әмірова Ж. “Қазақ тілі” оқулығы бойынша жаттығулар. 8-сыныпқа арналған. Алматы. 1994 жыл.

Әміров Р. 1-каста қазақ тілін оқыту. Мұғалімдерге көмекші құрал. Алматы. 1962 жыл.

Әміров Р. 1- каста оқушыларды” тілін дамыту үшін істелінетін жұмыстар. Алматы. 1957.

Әміров Р., Асқарбаева А. 2-3 класс “Қазақ тілі” оқулығына методикалық нұсқау. Орыс мектептері үшін. Алматы. 1983 жыл.

Әміров Р., Бәкірова А. Қазақ тілі грамматикасы, емле, тіл дамыту. 1-касқа арналған оқулық. Алматы 1984 жыл.

Балақаев М., Әміров Р. Қазақ тілі. Алматы. 1965.

Уәйісов Г., Әміров Р., Жұмабаева Ә. Қазақ тілі 2-касқа арналған. Алматы. 1998.

Әміров Р., Әуелбаева Ш., Бәкірова А. Қазақ тілі. Грамматика, емле, тіл дамыту. 2-касқа арналған. Алматы. 1997 жыл.

МАМАНОВ ЫБЫРАЙЫМ

Қазақ тіл білімі мен әдістемесіне өзіндік үлес қосқан әдіскер ғалымның бірі. Маманов Ыбырайым 1907 жылы 10 мамырда Талдықорған облысы, Ақсу ауданында дүниеге келген. Ыбырайым - “Айман-Шолпан” жырында айтылатын атақты Маман байдың ұрпағы.

Ы. Маманов 1927 жылы Алматы қаласындағы оқу-ағарту институтын бітірген соң, 1927-1928 жылдары Талдықорған облысындағы Сарканд ауданы, Коммуна мектебінің директоры болып қызмет етеді. 1929-1932 жылдары Орал қаласында орта мектеп мұғалімі, 1932-1938 жылдары Көкшетау облысы,

Еңбекшілдер ауданында орта мектепте мұғалім болып қызмет атқарады. 1938-1940 жылдары Алматы пед. училищесінің оқытушысы. 1940-1991 жылдар арасында қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде оқытушы, доцент болып қызмет еткен.

“Қазақ тіліндегі көмекші етістіктер” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған. Ғалымның “Етістік”, “Қазіргі қазақ тілі. Лекциялар курсы” атты зерттеулерінің қазақ тіл білімінің теориялық тұрғыда дамуы үшін маңызы ерекше деп білеміз.

Ы. Мамановтың Д. Әлімжановпен бірігіп жазған “Қазақ тілін оқыту әдістемесі” деп аталатын оқулығы орта мектеп мұғалімдері мен Жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналып, 1965 жылы жарық көрген. Еңбек “Орта мектепте қазақ тілін оқытудың жалпы мәселелері”, “Қазақ тілінен білім берудің методтары мен оқу жұмыстарын жүргізудің жолдары”, “Грамматиканы оқыту методикасы” деп аталатын үш тараудан тұрады.

Мектепте қазақ тілін оқытудың негізгі міндеттері мен мақсаттары анықталатын бірінші тарауда әдістеменің өзге пәндермен байланысы көрсетіліп, орта мектептерде қазақ тілін оқыту бағдарламаларының негізгі принциптері баяндалады. Мұнда оқытудың бағдарламалық негізіне терең мән беріледі, оның теориялық та, практикалық та маңызын белгілейді: “Әрбір класта қазақ тілінен өтілетін материалдардың көлемін дәл белгілеу; тілді оқыту жұмысын тәртіпті және жүйелі жүргізуге бағыт беру; мұғалімнің тілді оқытуға арналған жылдық, тоқсандық, айлық және жеке тақырыптарға арналған сабақ жоспарларын творчестволық тұрғыда жасауына ұйытқы болу; мұғалімдердің методикалық шеберлігін арттырып, әр тақырыптың мазмұнына қарай пайдалы әдістерді қолданып отыруға, өз білімдерін толықтырып отыруға міндет жүктейді; мұғалімдердің сабақтарын ұқыпты дайындалып, оған керекті материалдарды күн ілгері әзірлеу құнттылығын арттырады;

мұғалімдердің оқушылармен кластан тыс жүргізетін жұмыстарын жақсартуды, оларды өтудің әдістерін белгілейді; тілдік материалдарды бір-бірімен ұдайы байланыстырып, ұдайы қайталап отырудың әдістерін үйретеді т.б.”

Ғалымдар қазақ тілін оқытудың ең ұтымды әдістері ретінде фонетикалық, грамматикалық, морфологиялық синтаксистік тәсілдерді атайды. Шынында да, дәстүрлі грамматикада сөз тұлғаларының формалық деңгейін анықтауда мұндай тәсілдердің оңтайлылығын, әрі мазмұннан формаға принципі бойынша талдау үшін, мұның қажеттілігін ешкім жокқа шығара алмасы анық. Сондай-ақ, анализ-синтез, салыстыру, индукция-дедукция, баяндау, әңгімелесу тәсілдерін пайдаланудың тиімді жолдары көрсетіледі. “Мұғалім индукция-дедукциялық методты жақсы білсе, біріншіден, индукциялық тәсіл мен дедукциялық тәсілдің ара жігін ажыратып, оларды бір-бірімен шатастырмайтын болады; екіншіден, индукциялық тәсіл мен дедукциялық тәсілді практика жүзінде байланыстыра біледі; үшіншіден, оқушыларды өздерінің белгілі бір білім шындығы мен зат танытудағы ойлау қабілеттілігімен дұрыс қорытындылар шығарып үйренуге шеберленеді” /80/.

Зерттеушілердің пайымдауынша, әңгімелесу методы оқушылардың сабақ үстінде білім алу талабын арттырып, белсенділігін күшейтеді. Олар жауап беріп, өз пікірлерін дәлелдеуге тырысады, бірінің айтқанын екінші толықтыра түсіп, тілдерін дамытады, үйге берілген тапсырманы жақсы орындауға үнемі талаптанады.

Еңбекте көрнекілік пен оны пайдаланудың жолдары нақты көрсетіледі. Көрнекі құралдардың түрлері ретінде: таблицалық көрнекілік, схемалық көрнекілік, плакаттық көрнекілік, сурет көрнекілігі, диаграммалық көрнекілік, модельдік көрнекілік, альбомдық көрнекілік, диапозитивтік көрнекілік, символикалық көрнекілік, тақта көрнекілігі, кескінді әріптер мен буынға бөлінген сөздіктер көрнекілігі, карточкаларды пайдалану көрнекілігі, зат пен нәрсенің өзін көрсету көрнекілігі. Бұл

көрнекіліктерді қазіргі кезде де ыңғайына орай қолдана білген жөн.

Еңбекте фонетиканы, грамматиканы, орфографияны оқытудың әдістемесі де берілген. “Оқушылардың грамматиканы жақсы білуінің бір шарты – анықтамалар мен ережелерді саналы түрде толық меңгеруі” деп пайымдаған ғалымдар оларды оқытуға, ережелердің құрылысы стильдік жағынан бір-біріне ұқсас, бір жүйеде болуына басты назар аударады. Сондай-ақ, “грамматика сабағында грамматикалық талдау жасаған кезде, үй тапсырмасын тексерген кезде, грамматикадан жаңа материал түсіндірген кезде болсын, әйтеуір қисынын тауып, оқушыларға тиісті сөздердің емлесін үйретіп, керек жерінде есіне салып, грамматика мен емлені ұдайы байланыстырып отыру керектігін” мақсат тұтады.

Морфологияға байланысты бағдарламаға енген бесінші сыныптан бастап, алтыншы, жетінші сыныптарда жалғасатын теориялық материалдардың барлығына әдістемелік талдау жасайды. “Мұғалімнің ең бірінші мақсаты – оқушыларға сөз негіздерін (түбір сөз) саналы түрде өздері таба алатын етіп дағдыландыру” – деп жазады зерттеуші әдіскер ғалымдар /139/. Мұның да мәні ерекше. Әсіресе, жас мамандар өздері түбірін таба алмайтын негіздерді мысалға алмауы керек екені анық. Мысалы: *көтер*, *тышқан* т.б. сияқты тұлғаларды мысалға келтіріп, ұятқа қалған жас оқытушылар бар. Ғалымдар осыдан сақтандырып отыр. Ең дұрысы, “оқушыларға сөздердің құрамындағы негізгі түбір, туынды сөз, жұрнақ және жалғауларын тапқызып, дағдыландыру үшін, мұғалім арнайы сөйлемдер дайындап келіп, тапсырмалар беріп отырғаны” дұрыс екенін ғалымдар ескертеді.

Ы. Мамановтың негізгі ғылыми-әдістемелік шығармалары:

Қазақ тілі (оқулық). А., 1949;

Қазақ тілін оқыту методикасы (оқулық), А., 1965;

Қазіргі қазақ тілі. Етістік. А., 1966;
Сопоставительная грамматика. А., 1966 (авт. бірі);
Қазақ тілін оқыту методикасы. А., 1965;
Бақылау жұмыстары (сырттан оқушылар үшін). А., 1955;
Педагог институттың сырттан оқу бөлімінің оқу жоспарына
түсінік.
А., 1964; Қазіргі қазақ тілінің бақылау жұмысы. А., 1958.

ӘЛІМЖАНОВ ДӘУЛЕТ

Қазақ тілінің оқыту әдістемесінің дамуына үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі. Шын аты –Дәулетияр. 1912 жылы маусымның 7 күні Алматы облысы Шелек ауданындағы Малыбай ауылында дүниеге келген. 1954 жылы профессор С.Аманжоловтың жетекшілігімен “Некоторые вопросы принципа наглядности в преподавании казахского языка” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды.

Профессор Ғ. Қалиев “Ұлағатты өмір” атты мақаласында Д. Әлімжановтың өмірбаяны мен шығармашылық жолы туралы мәнді деректер береді. Бұл деректер бойынша, Дәулет екі жасында анасынан жетім қалып, кедейліктің тақсиретін тартқан. Жеті-сегіз жасынан бастап ауылдың малын бағып күнін көрген. 1923-1925 жылдары елге келген Кеңес үкіметіне сүйеніп, еті тірі бала “Қызыл отау” арқылы сауатын ашады да, кейін осы ауылда ашылған мектепте сабақ оқуын жалғастырады. Кейін комсомолға өтіп, белсенді болып, оқуын терілетеді, 1931 жылы жұмысшылар факультетіне түседі. 1933 жылы Абай атындағы педагогика институтының жанындағы дайындық курсына түсіп, 1934 жылы тіл және әдебиет факультетінің қазақ бөліміне студент болып қабылданады. 1938 жылы институтты бітірген соң, осы институттың қазақ тілі және қазақ тілін оқыту әдістемесі кафедраларына оқытушылық қызметке қалдырылады, кафедра меңгерушісі (1961-1971), деканы қызметтерінде болады.

Ғ. Қалиев Д.Әлімжановтың ғылыми шығармашылығы туралы мынадай пікір айтады: “1940 жылдан кейінгі кезде қазақ тілін оқыту әдістемесінің дамына, пәе ретінде қалыптасуына Дәулет Әлімжанов айтарлықтай үлес қосты: ол өзіне дейінгі еңбек еткен ғалымдардың зерттеулерін, пікірлерін жинақтап, өзінің тәжірибелерін және республика мектептеріндегі алдыңғы қатарлы оқытушылардың тәжірибелерін сараптап, сол курстың ғылыми тұрғыда лекциясын жасады; сол арқылы “Қазақ тілінің оқыту әдістемесі” белгілі жүйеге келтіріліп, жас мұғалімдерге де, тәжірибелі мұғалімдерге де әрі теориялық, әрі практикалық басшылық беретін үлкен ғылыми пәнге айналдырды” /Ұлағатты өмір. 224 б/.

Дәулет Әлімжанов 1954 жылы профессор С.Аманжоловтың ғылыми жетекшілігімен “Қазақ тілін оқытудағы көрнекілік принциптерінің кейбір мәселелері” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Оқытудағы көрнекілік принциптерін талдау туралы жазылған бұл зерттеу қазақ әдістемесіндегі жаңа бағыттың, ғылыми саралаудың басы болды.

Ғалым филология ғылымдарының кандидаты Ы.Мамановпен бірге “Қазақ тілін оқыту методикасы” атты оқулықты 1965 жылы “Мектеп” баспасынан шығарады. Бұл оқулық қазіргі күнге дейін әдістеме саласы бойынша негізгі оқулықтың бірі, әрі оқушы үшін табыла қоймайтын сирек еңбек.

Д.Әлімжановтың негізгі әдістемелік еңбектері:

Қазақ тілінің грамматикасы. Бастауыш мектептің 3-класына арналған. А., 1983 (авт. бірі); Некоторые вопросы принципа наглядности в преподавании казахского языка. АКД., А., 1954;

Қазақ тілін оқыту методикасы. А., 1965 (авт. бірі);

Қазақ тілін оқыту методикасының программасы. А., 1961;

Фонетикалық таблица. А., 1962;

Қазақ тілін оқыту методикасының бақылау-пысықтау жұмысы. А., 1964, 1968, 1969;

Қазақ тілі методикасының мәселелері. А., 1969 (авт. бірі);

Университеттер мен жоғарғы оқу орнында қазақ тілін оқыту әдістемесінің программасы. А., 1965;

Қазақ тілі методикасының мәселелері. А., 1969 (авт. бірі);

Қазақ тілінде морфологияны оқыту методикасының кейбір мәселелері. А., 1972.

АЙҒАБЫЛҰЛЫ АЙТБАЙ

Қазақ тілі әдістемесінің дамуына өз үлесін қосқан ғалымның бірі – Айтбай Айғабылұлы. Айтбай Айғабылұлы 1936 жылы Ташкент болысы, Шыназ ауданы, Көтерме ауылында дүниеге келген.

1959 жылы Низами атындағы Ташкент педагогикалық институтын бітіріп, 1959-1972 жылдары мектепте мұғалім, мектеп директорының орынбасары болып жұмыс істеген.

1972 жылы Алматыға келген Айтбай Айғабылұлы Қазақ энциклопедиясына редактор болып орналасады. Энциклопедияның шұрайлы да, шырайлы боп шығуына тындырымды еңбегімен үлес қосқан Айғабылұлының еңбегі еленіп, көп ұзамай аға ғылыми қызметкерге жоғарылатылады.

1976 жылы белгілі ғалым К.Ахановтың жетекшілігімен “Қазақ тіліндегі бау-бақшаға байланысты кәсіби сөздер” тақырыбында кандидаттық диссертация қорғайды.

1978 жылы Ы.Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдары ғылыми-зерттеу институтында қазақ тілін оқыту әдістемесі бөлімінің меңгерушісі қызметіне ауысады. Мұның өзі ұстаздық тәжірибені ғылыммен, әдістемемен байытуға жағдай жасайды. Осы тұста одақ бойынша оқу жүйесін, оқулықтарды жетілдіру мәселесі қолға алынған еді. Мектепке арналған қазақ тілі оқулықтарын да жаңадан жасау, барлығын қайта қарау қажет еді.

А. Айғабылұлының педагогикалық тәжірибесі, ғылыми дайындығы осы қажетке жарады. Ұстазы К.Ахановтың мектепке арналған морфология оқулығына өмір талабына сай бірсыпыра қосып, алулар жасауға тура келді, тың жаттығулармен, картиналармен толықтырылды. Мұның өзі А. Айғабылұлының толық құқықты автор болуына мүмкіндік береді. Автор ретінде осы оқулыққа түсінік, методикалық нұсқаулар, сонымен қатар қазақ тілін оқыту әдістемесіне байланысты еңбектер жазады. Атап айтқанда “Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту” (1982), “Қазақ тілін оқыту методикасы” (1988) атты еңбектерді” авторларының бірі ретінде А.Айғабылұлы әдіскер-ғалым ретінде танылады.

А.Айғабылұлы 1984 жылы әл-Фараби атындағы университетке қызметке келеді. Сөйтіп, оның ұстаздық, ғалымдық келбеті университет қабырғасында кемеліне келіп, кең құлашын жаяды. Өмірінің соңына дейін осы университетте қызмет атқарады.

1997 жылы академик Ә.Қайдаридың басшылығымен “Қазақ тілі морфонологиясы” деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды.

Тіл кез-келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналады. “Тіл – ұлттың жаны.” Сол жанның ендігі тағдыры бүгінгі ұрпақтың осынау ұлы мұраға деген қатынасына, көзқарасына, тарих және келешек алдындағы өз міндетін қалай түсінетіндігіне байланысты. Ал санаға сәуле себер сондай тұрлаулы түсінік пен ұлағатты ұғымды қалыптастыру мұғалімнің маман ретіндегі парызы ғана емес, адам, азамат ретіндегі қарызы болып есептеледі. Себебі “мектептің тілі бола алмаған тіл ешқашан мемлекеттің де тілі бола алмайтындығы” ақиқат (Х.Досмұхамедұлы). Сондықтан да болашақ қоғам иелерін тәрбиелейтін жалпы білім беретін мектептерде оқытылатын ана тілі пәнінің маңызы ерекше.

Мектепте оқытылатын ана тілінің қай саласын оқыту болса да оқушының тілдік фактілердің терең түсінуіне, оны күнделікті іс-тәжірибесінде қолдануына мұғалім мүмкіндік беруі керек.

Ана тілінің лексикалық құрылымын оқыту мектеп оқушылары үшін қызықты сала болумен бірге, үлкен

жауапкершілікті де қажет етеді. Себебі, бала лексиканы ғылыми тұрғыда түсіндіре алмаса да, ол сөздің ең басты белгісі оның мағына білдіруінде екенін, сөз мағыналарының әр түрлі болатындығын, кейбір сөздің бірнеше мағынасы бар екенін, ал енді бір сөздердің дыбысталуы мен мағыналары жағынан бір-бірімен байланыста болатынын біледі.

Ал лексиканы оқыту үстінде сол білімдері жүйеленіп әрбір лексикалық бірліктің өзіндік ерекшеліктері мен белгілері тиянақталады. Бала осыған дейінгі күнделікті іс-тәжірибесінде қолданылып жүрген сөздерін белгілі-бір жағдайға орай, дәл орынды жұмсай білуге үйреніп, қалыптасады. Ана тілінің құнарлы да бай сөз қорымен, оның ішкі салаларымен танысады. Өз тілінің сұлулығымен, әуезділігін, байлығын, сөзжасамдық құдіретін сезінеді. Ең бастысы, ана тілі адамның бүкіл саналы тіршілігінің бастау көзі екендігін оның рухани қажеттілігінің негізі екендігін түсінеді. Бұл түсінік баланың тіл туралы сапалы білім алуына, ол білімдерін өзінің тәжірибесінде берік орнықтыруы мен логикалық ойының дамытылуына басты түрткі болады.

Лексика бөлімінің білімдік, танымдық маңызы оқушылардың тіл білімі туралы ұғымының кеңеюіне, тілдің ең кіші бөлшегі – сөздің фонетикамен, морфологиямен, синтаксиспен, стилистикамен қатысып түсінуіне, сөйтіп, бүкіл тілдік жүйені тұтас ұғып, оған өз көзқарасының қалыптасуына мүмкіндік береді.

Лексиканы оқытуда алға қойылатын мақсаттардың бүгінгі жастарды заманымызға лайық тәрбиелеп шығу үшін үлкен маңызы бар.

Қазақ тілін оқыту бағдарламасы мен оқулықтарын жетілдіруге байланысты бірсыпыра талаптар жаңарғаны белгілі. Оқушыларға білім беру мақсаты мен міндеті тек оқыту процесімен іске асатындықтан, оқыту жүйесін барынша тиімді жолға қою – бірден-бір негізгі мәселе.

“Оқытудың негізі – сабақ, ондағы қолданылатын метод, әдіс, түрлі жолдар десек, осы төңіректе тәжірибеде жаңа әдіс, ескі

әдіс деп сабақ беру дәстүріміздегі тәжірибенің өзін бөле-жара әңгіме ету етек алды. Тіпті, бір кезде бүкіл сабақты бағдарламалап яғни программалап оқыту, кейінірек проблемалы оқыту туралы идея көтергенде де, өзге метод, әдістер іске алғысыз болып қала береді”.

Әдістердің бірін жарамды, бірін жарамсыз деп есептеуге немесе біріне аз, біріне көп көңіл бөлуге болмайды. Сабақта өтілетін материалдың мазмұн-мақсатына орай әдіс таңдалады. Мысалы, қазақ тілінен оқушыларға жаттығу жұмысын орындатуда да түрлі әдіс таңдалады. Айталық, жаттығу мұғалімнің нұсқауымен орындалса, түсіндіру әдісі, оқушылар өз біліміне сүйеніп орынды репродуктивті әдіс, егер оқушылар мәтінді өзгерту немесе редакциялау сияқты шығармашылық еңбекпен орындалса, зерттеу әдісі қолданылады.

Көрнекті педагог В.А.Сухомлинский “Правда” газетінде жарияланған бір мақаласында “Қазір тәжірибелі мұғалімдер оқушыдан оқулық тексін жаттауды талап етпейді. Олай оқыту ақыл-ойды тежеу қаупін туғызады. Тәжірибелі мұғалімдер өз жұмысын оқушыны ойландыратындай, бұрыннан білетін біліміне сүйене отырып, фактімен құбылысты салыстыратындай, өз бетімен қорытынды жасай алатындай етіп құрады” – деп жазған.

Мұғалім қай тақырыпты өтсе де, оның мақсатын анықтауы қажет. Ол мұғалімнің өзі үшін қажет. Өйткені осы сабақты не үшін өтем, нені оқушы есте сақтауы керек, қай мәселе қосымша материал ретінде қалады, баланың дүниетанымына, ертеңгі күні сөйлеу, жазу дағдысына көмек болатын тұсы қайсы? – деген сұрақтардың жауабы мұғалімге анық болмай, ол сабақта қолданылатын әдіс құралдар бірін-бірі толықтыра алмай қалады.

А.Айғабылов “Қазақ тілі сабағы құрғақ өтілмей, мәдениетті сөйлеу, жазу дағдысымен ұштасып жатуы үшін, әрбір тілдік категорияның өмірде қолданылу аясын ашатындай мақсат қойылуы керек дей келіп, “лексиканы оқыту барысында оқушыларды” сөз байлығын арттыру, жеке сөзді сөйлем ішінде

орын-орнымен пайдалануға баулу синоним сөздерді іріктеп жұмсауға үйрету т.б. мақсат қойылады.

Оқушылар жеке сөздің лексикалық мағыналарын ұға отырып, өз жазба жұмыстарына бақылау, редакция жүргізу арқылы жеке сөздердің орынды қолданылуы ойдың дәл анық жеткізілуіне мүмкіндік беретініне көзі жетеді. Кәсіби диалект, көнерген, жана сөздердің орнын түсінеді. Мысалы, *келбетті*, *әдемі* сөздері синоним болғанмен, *әдемі* үй десек те, *келбетті* үй деуге болмайды.

Сондай-ақ, көнерген сөздердің тек өткен өмірді баяндайтын тарихи еңбектерде, көркем шығармаларда қолданылатынын, ал, неологизмдердің тек бүгінгі тұрмысымызды баяндайтын хабарларда кездесетінін түсіндірсек, көнерген сөздер мен неологизмдердің қандай сөздер екенін білумен қатар, не үшін қажет екенін көрсетіп, оқушының ертеңгі күні оны өз орнымен пайдалануына мүмкіндік жасаймыз. Сөздің жасалу жалпы түсіндіргенде, оқушы сөздің мағынасы мен оның құрамындағы морфеманың өзара мағынаның байланысын аңғаруға үйреніп, оны өздері қолдана білуге дағдылануы керек. Мысалы, *егістікті жер* мен *егістік жер* дегендегі *егісті* мен *егістік* сөздеріндегі –ек, –іс, –ті, –тік морфемаларының мағынасына көз жеткізбей, тіркестердің мағынасын түсінбейді. Сондай-ақ қазақ тілінде морфемалардың (түбір мен қосымшаларды”) тіркесуі қалай болса, солай бір үлгімен келе бермейді. Мысалы, *ұшқыш* пен *сыпырғыш* сөздеріндегі –қыш, –ғыш аффиксі (морфема) бір болғанмен, бірінде маман адамды, бірінде құралды білдіріп тұр. Егер сыпыр сөзінен ұшқыш сияқты адам ұғымын жасағымыз келсе, – ғыш жұрнағын емес, –ушы қосымшасы арқылы сыпырушы деген сөз жасаймыз. Мұның барлығы оқушының сөз байлығын саналы игеріп, еркін қолдануына мүмкіндік береді ” – дейді әдіскер /14.30/.

Сонымен мектепте оқытылатын лексика курсын екі бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – арнайы өтілетін курс та, екіншісі – өзге тіл білімі салалары бойынша берілетін

мәліметтер. Әуелі 5-6 сыныптарда өтілетін арнайы курстың лингвистикалық негізін қалай түсіндіруге болатынын профессор Айтбай Айғабылов былай түсіндіреді: “Тіліміздегі сөздердің жалпы қызметін бірдей санауға болмайды. Оның үстіне олар қалай болса солай пайда бола салған шашыранды атаулар емес. Олар – заңды түрде бір-бірімен байланысты, жинала келе тіл жасайтын аса күрделі дүние. Мысалы, сөз (тілдің кішкене бір бөлшегі) затты (парта, үй), құбылысты (жел, аяз), оның белгілерін (қатты, биік), мөлшерін (бір, екі), қимылын (оқы, тұр) білдірумен бірге сөзбен сөздің мағыналық қатысын (үйге дейін, ауыл жаны), әртүрлі сезім-сезікті (аһ, ойбай), кейде белгілі бір дыбысты (іңгә, мияу) да аңғартады. Сондықтан тіліміздегі сөздердің жеке түрін дербес мағынаны аңғарту, аңғартуына қарай атау сөздер, көмекші сөздер және одағай деп үшке бөлеміз. Немесе лексикалық мағыналы сөздер және грамматикалық мағыналы сөздер деп, екіге бөлуге болады.

Лексика бөліміне енетінін материалдық лингвистикалық негізі де осы айтылған принциппен шектеледі. Яғни тек қана лексикалық мағынасы бар сөздер туралы мәлімет беріледі де, грамматикалық мағынаны аңғартатын сөздер (көмекші есім, шылау, одағай) грамматика аясында сөз болды. Әрине, лексикалық мағынасы бар сөздердің грамматикалық мағынасы болатынын мұғалімнің естен шығаруына болмайды. Дегенмен, бұл жерде лексикалық мағына негізгі белгі ретінде алынуы керек /3.4/

Ал, егер былайша лингвистикалық негізін ажыратып алмай, лексиканы тіліміздегі жалпы сөздердің жиынтығы деп түсіндіре салсақ, оқушылар лексикалық талдау кезінде, жаттығу үстінде жанасады да, сабақтың негізгі мақсаты орындалмайды.

Мұғалімдер көп жағдайда оқулықты өздеріне тірек етеді. Онысы дұрыс та. Алайда, оқулық оқушы үшін жазылғанын, онда мұғалім үшін көп нәрсенің жасырын сыр болып қалып қоятынын әр кез есте сақтау керек. Егер мұғалім оқулықтағыны ғана білсе, оқушыға берер білімнің түпкі мақсатын, одан шығар

нәтижені нақтылай алмайды. Сондықтан мұғалім лексикалық мағынаны өзге (грамматикалық) мағынада жақсы ажырата алуы керек.

Лексикалық мағынасы бар сөздердің өзі әр түрлі қосымшалар жалғануы арқылы дыбысталуы қауызын өзгертіп отырады: адам, адамдар, адамдары, адамдарымыздың, адамдық, адамсу т.б. Ал олар сол қосымша арқылы грамматикалық мағына қабылдады ма, жоқ лексикалық мағына қабылдады ма деген мәселені ерекше ажырату керек. Өйткені **атаулы** сөздерді” ішінде туынды түбір сөздер өте көп кездеседі. Оларды лексикалық мағынасы сақталып түрлі формаға енген сөздер (адамдар, адамдармыз) бөле білмей тұрып, лексиканың лингвистикалық негізін де толық түсіну қиын болады. Сондықтан оқушыларға лексикалық мағына дегенде әртүрлі мысалдармен саналы түсіндіру арқылы ғана, оны грамматикалық мағынадан ажырататын болады.

Мысалы, *дейін, шейін, гөрі* т.б. Шылаулар мен кітап, қар, аяқ сияқты сөздерді салыстырып, оқушылардың өзіне мағыналарын түсіндір десек, тек кітап, қар, аяз деген сөздердің ғана лексикалық мағынасын түсіндіреді де, шылаулардың лексикалық мағынасыны жоқ екеніне көздері жетеді. Сөз мағынасын ашып түсіну оқушылардың лексикалық ұғым туралы кеңеюімен стилистикадан хабардар болуға мүмкіндік береді. Сөздердің мағынасына кей жағдайда жеке тұрып ашыла бермей, олар кейде мәтін сөйлемде ашылуы мүмкін. Мысалы, ақиық сөзінің оқушы бүркіт тұқымдас құс маржасын аңғартатын мәтінсіз түсінсе де, ауыспалы мағынада шаршамайтын, шалдықпайтын адам деген мәнін ұға бермейді. Көл сөзінің теңізден кіші суды **аңғармашының** білгенмен, көп, мол дегенді білдіруі тек текст ішінде ғана ашылады. Сойдай-ақ сөз кейде өз мағынасында да, ауыспалы мағынасында да қолданылмай екі не одан да көп сөздердің тіркесуі арқылы басқа мағына беретін кезі болады. Мұндай тіркестер айтушы немесе жазған кісінің құрастыруымен емес, дайын, бұрыннан тіркесіп, қалыптасқан

күйінде жеке сөз орнына пайдаланылады. Мысалы, ашық ауыз, төбе шашы тік тұрды сияқты тіркестер жеке бір ғана атауыш сөз мағынасын береді. Әрине, мұның бәрін лексикалық мағынаны түсіндіргенде үйіп-төгіп оқушыға түсіндірем деу әурешілік”, – дейді А.Айғабылов, дегенмен мұғалім өзі есте ұстаса, мәтін ішінде кездесе қалғанда оқушыға ұқтыруына қажет болады деп жас мамандарға кеңес береді /3.6/.

Әдіскер ғалым А.Айғабылов лексиканы оқытуда, яғни лексика бөлімінен саналы білім беру үшін жоспарға енген тақырыптарды теориялық және практикалық жағынан мәні анықталуы керек дей келіп, лексика білімін оқытуда есте сақталуы қажет үш ұғым бар екенін білуіміз керек дейді. Сонымен әдіскердің үш ұғымына мән берсек, біріншісі – сөздің мағыналық топтары. Бұған сөз және оның мағыналары (тура, ауыспалы, көп мағыналық), синоним, омоним, антоним. Екіншісі – әртүрлі қолданылу аясына қарай бөлінетін жалпыға бірдей, белгілі аяда қолданылатын сөздер (терминдер, диалект және кәсіби сөздер), көнерген сөздер мен неологизмдер. Үшіншісі – шығу тегіне қарай қазақтың байырғы сөздері мен басқа тілден енген сөздер. Осы үш топқа бөлінген тақырыптар бүкіл лексика бөлімін қамтиды да, олардың әрқайсысы мұғалімдерге материалды түсіндіруге белгілі міндет жүктейді.

Бірінші ұғым деп алып отырған сөздің мағыналық топтары 4 сыныпта оқылатыны белгілі. 5 сынып оқушылары сөз мағыналарының әртүрлі қолданыс жолдарын (тура, ауыспалы), синонимдердің, омонимдердің, антонимдердің тіліміздегі көркемдік, стильдік мәнін түсініп, текстерден ажыратуға, тіл ұстарту жоспары бойынша ресми іс-қағаздар стилінде, ауызекі сөйлеу стилінде, көркем әдебиет стилінде қолдану жолынан хабардар болды. Олардың түсіндірме сөздікте берілу тәртібімен танысып, сан түрлі сырын ұғады. Сөйтіп, оқушылар сөйлеу, жазу нормаларына жаттығады.

Ал, екінші және үшінші топқа жататын ұғымдар 5 сыныпта оқытылады да тіліміздегі сөздердің даму, қалыптасу жолымен

және олардың әдеби тілдің стилдік тармақтарында қолданылу аясын аңғартады. Мысалы, қазақтың байырғы сөздері мен басқа тілден енген сөздерді оқу арқылы тілдің баю, даму жолын түсінсе, терминдер мен диалект, кәсіби сөздердің, көнерген сөздер мен неологизмдердің мәнін білу арқылы тілдің сан-саласы стильдік тармақтары болатынын, әрқайсысы да қажетіне қарай тілімде қызмет ететінін ұғады. Сондықтан лексика бөлімінің материалдарын өту барысында да, кейін пысықтау үшін де айтылған ұғымдарды еске сақтаудың, оқушыларға оны анықтап ескертудің зияны жоқ. Оқушыларға анық бөлу үшін кестені жасап, іліп қоюға да болады.

Ал фразеологизмдер мағынасы жағынан өзара синонимге де (жүрегінің түгі бар, жүрек жұтқан, он саусағынан өнер тамған, ағаштан түйін түйген т.б.) көп мағыналылыққа (аузын ашты деген фразеологизмді сөйлей бастады деп те, таң қалды деп те түсіндіруге болады) да жатады.

Ал шығу тегіне қарай алсақ фразеологиязмдерді тіліміздегі сөздер сияқты байырғы фразеологизмдер, басқа тілден енген фразеологизмдер деп бөлуге болады. Мысалы, көрмес түйені де көрмес, тасбақа аяң сияқты тұрақты тіркестердің біріншісі байырғы фразеологизм болса, екіншісі – **шрепаший** шаг дегеннен алынған.

Қысқасы фразеологизмдер жеке сөздің болмысы ретінде қолданылатындықтан, сөздің аясында қарастырылады.

“Мектепте лексиканы оқытуды”, яғни оқытуда оның тиімділігін арттыру үшін алға қойылатын негізгі принциптерді саралап алудың үлкен мәні бар. Ғалымның пайымдауынша, лексиканы оқыту әдістемесінде негізінен төрт принцип бар:

Оның біріншісі – сөз мағынасын оның (сөздің) аңғартатын болмысымен (зат, сын, сапа, сан, қимыл, т.б.) салыстыру; екіншісі – лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаны салыстыру; үшіншісі – семантикалық-мағыналық принцип; төртіншісі – диахрониялық принцип.

Бұл төрт принципке жеке-жеке тоқталған А.Айғабылов, бірінші принципті – сөзді болмыспен салыстыруды былайша түсіндіреді. Қазақ тілінің сөз байлығын үйрену өмірдегі сан алуан құбылыстың өзін, оның сын сипатын ұғумен қатар жүретіні белгілі. Өйткені нендей жаңа зат, жаңа ұғым пайда болуына қарай, жаңа сөз пайда болатыны белгілі, оның тіпті қолданылуы не қолданбауы да сол зат немесе ұғымның өзіне байланысты. Адамның өзіне таныс емес ұғымды тануы мен өсуі сияқты лексиканы да оқытқанда да сөз мағынасын өмірмен тікелей ұштастырылып отырумен талап етіледі.

Айталық, 5 сыныпта сөздің мағыналық топтарын оқытуда сөздің мағынасын заттың суретімен салыстыру лексиканың көп мағыналы сөздер, синоним, омоним, антоним сияқты категорияларын топтауға үлкен септігін тигізеді. Бір заттың атауы екі не одан да көп сөзбен аталса, ондай сөздерді синоним болатынын (шолақ, қысқа, келте, т.б.) немесе бірнеше зат бір бір сөзбен аталса, омоним болатынын, бір-біріне ұқсас бірнеше затты бір сөз аңғартса, көп мағыналы сөз болатынын түсіндіру үшін өте қажет әдіс болып табылады. Мектеп оқулығында бұлайша салыстыру әдісіне негізделген суреттер берілген. Оны мұғалім көбейтіп қолданылуына болады.

Тілдегі сөздерді оқушы қолданып тұрғанымен, оның ішкі сырын, мағыналық қатпарларын, стильдік өңін анық тани бермейді. Екінші принцип жайын яғни лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаны салыстыруды профессор А.Айғабылов: “Бұл принцип лексикалық құбылысты нақтылап, анықтап, дәлелдеп тануға, сөйлеу, жазу кезінде лексикалық қателерді болдырмауға көмектеседі. Мысалы, антоним, синоним, омоним немесе көпмағыналы сөздерді оқытқанда, олардың лексикалық мағыналарына көңіл бөлеміз де грамматикалық мағынасына көңіл аудармаймыз. Шындығында омонимдердің грамматикалық мағынасына көңіл аударып, олардың бір сөз табына да, әр түрлі сөз табынан да (түс –зат есім, түс-етістік т.б.) бола беретінін салыстыра түсіндірсек,

тақырыптың мазмұны ашылуы да, лексикалық мағынаны жақсы түсіндіруге мүмкіндік туады /17.3.10/.

Лексиканы оқытуда әрбір лексикалық категорияларды түсіндіру лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаны қатар қойып салыстыру арқылы жүрсе ғана ұтымды болады. Былайша түсіндіру – лексикалық мағынаны ашуға көмектесумен бірге, оқушылардың грамматикалық ұғымдарды да бойына сіңіре беруіне, сөздердің қолдану аясын тереңдей білуіне мүмкіндік жасайды.

Үшінші принцип – семантикалық принцип. Бұл принципті әдіскер әр түрлі сөздермен мағыналық байланысына қарай лексикалық парадигма жасау қабілетімен байланыстырады. Лексикалық парадигма дегеніміз айналадағы заттар мен құбылыстардың бір-біріне қатысты қандай болса, оларды аңғартатын сөздердің де бір-біріне қатысы сондай болады. Мысалы, өзара қатыстылығы арқылы бір атауға топталатын сөздер болады. Айталық, таңертең, сәске, түс, намаздыгер, намазшам, кешқұрым сөздері бір күн ішінде болатын мезгіл атаулары; тал, терек, қарағаш, қараған, сәмбі, өрік, алма т.б. сөздер ағаш сөзінің мағынасына енеді; қол, аяқ, иық, тізе, арқа, құлак, көз, мұрын т.б. сөздер дене мүшесіне жатады.

Сондай-ақ синоним, антоним, көп мағыналы сөздер де өз ішінде белгілі бір мағыналық қатынасқа ие. Сөйтіп, лексикалық парадигма дегенде осындай өзара мағыналық байланысы бар сөздерді тобын айтамыз. Сондықтан, семантикалық принцип көп мағыналы сөздер мен омонимдерді, көп мағыналы сөздер мен антонимдерді, синонимдер мен түбірлес сөздерді үйренуде қолданылады. Сондай-ақ өзара бір атау топтарға бөлінетін сөздерге көңіл аудару да лексикалық мағынаны аша түсетін тәсіл екенін есте сақтаған жөн. Мысалы, шабуылшы, қорғаушы, қақпақшы сөздерін спорттың футбол атты түрімен ғана түсіндіріп, мағынасын аша аламыз. Сондықтан тіліміздегі көптеген сөздердің лексикалық мағынасын тек семантикалық принцип арқылы түсіндіруге болады. Қандай сөз болмасын

ешқашан тілде жеке өмір сүре алмайды, қандай да бір басқа байланыста қолданылып, қажетке жарайды /3.12/.

Төртінші принцип – диахрониялық принцип. Бұл принцип тіліміздегі сөз байлығының пайда болу, жасалу қалыптасу тарихын халық өмірімен салыстыра түсіндіруге негізделген, ол көбінесе 6-сыныптағы басқа тілден енген сөздер, көнерген сөздер, неологизмдер мен кәсіби сөздер туралы ұғымды оқушыларға түсіндіруде қолданылады. Сөйтіп, диахрониялық принцип – оқушыларға сөздің тарихын, шығу тегін не пайда болу себебін ашып түсіндіру жолымен лексикалық мағынаны анықтау үшін тым күрделі көрінуі де мүмкін. Мәселен онда емес. Біз бұл жерде сөздің этимологиясын ашу үшін жасалатын күрделі талдауға бармаймыз, тек 6-сынып оқушыларының өз ұғымына сай, оқулық материалы көлемінде ғана жүргізіледі. Жаңа сөздер, неологизмдер мен көнерген сөздерді халық тарихымен салыстырып, би, хан, уәзір сияқты сөздерді қазір халық неге қолданбайды? дегендей сұрақтар төңірегінде әңгіме жүргізген өте пайдалы.

Лексика бойынша жүргізілетін жаттығу жұмыстары жөнінде профессор А.Айғабылов: лексикалық жаттығулар қазақ тілі лексика жүйесін белгілі бір ұғымдық мәліметтермен танысуға, сөздерді қолдана білуге дағдылануға бағытталады. Сондай-ақ лексикалық жаттығу оқушылардың сөз байлығын арттырады, сөзді қолдануға бейімдіктерін дамытады, оқушыларды әрбір сөзге көңіл бөлуге, мағынасын анық аңғартуға жетелеп, логикалық ойлау жүйесіне кеңейтеді /3.14/.

Лексика саласы бойынша берілетін жаттығулардың өзіндік ерекшеліктеріне қарай классификациялап алған жөн. Берілетін жаттығу жұмыстарының бірінші тобы, сөз жоқ лексикалық жаттығу болып табылады. Мұнда негізінен оқушылардың лексикадан алған теориялық мәліметтері пысықталып, сөз қолданысқа үйретіп, дағдыландыру, сөздіктерді пайдалану ісі игерілуі керек. Дұрысында сөздіктермен танысу, оларды пайдалану жұмысы әрбір тиісті лексикалық ұғымдармен бірге

жүргізілуі керек. Мысалы, түсіндірме сөздікпен танысу, оны пайдалану сөз мағыналарын өткенде қажет болады. Оқушылар сөздің лексикалық мағынасын сөздікте қалай түсіндіретінін немесе өздері мағынасын анық аша алмаған сөздердің мәнін ұғу үшін пайдаланылады, көп мағыналы сөздердің, омоним сөздердің берілу тәртібін үйретеді.

Көп мағыналы сөздердің әр түрлі синонимі, әр түрлі антонимі болатынын түсіндіріп, оған сай жаттығу жұмысын жасау – сөзді толық түсіндіруге, барлық мүмкіндігін ашып ұғуға мүмкіндік береді. Мысалы, асау ат, асау өткел деген тіркестерде асау сөзіне бірде жуас, бірде оңай сөзі антоним болады. Ал синонимі де әртүрлі, айталық, бастықпаған ат, қиын өткел.

Ал, лексикалық жаттығулардың екінші тобы тілді” басқа салаларымен байланыстырып жүргізілетін синтетикалық жаттығу болып есептеледі. Яғни лексикадан алған білімін одан бұрын өткен тараулармен байланыстырылған жаттығу. Ол үшін мынадай жаттығулар жүргізілгені абзал.

1. Берілген сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналарын топтастыру: 1) адам, өсімдік, жануар, алтын, су; 2) қызық, жазық, әдемі, үлкен; 3) ойлану, жүру, сөйлеу, кебу;

Оқушылар үшін топқа бөлінген сөздердің лексикалық мағынасын аша отырып, бірінші топтағы сөздердің зат атауы екенін, екінші топтағы сөздердің заттың белгісі, сынын білдіретін анықтап, зат есім, сын есім, етістікке жататынын түсіндіру тиіс. Сол сияқты лексикалық мағынаны сөздің жасалу жолына, қалдырылуына, шығу тегіне қарай ажырату да грамматикамен тығыз байланысты жүргізіледі.

2. Мына түбірлес сөздердің қай сөз тобына жататынын анықтату: 1) келісім, келісті, келіншек; 2) орын, орынша, орындық, орынды; 3) адам, адамдық, адамгершілік, адамды.

3. Грамматикамен байланысты жүргізілетін жаттығудыңтағы бір түрі сөздің түрлену барысын немесе сөз жасау барысындағы айырмашылықтарын ажырату болып табылады. Мысалы, белгілі бір сөзге септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын жалғау арқылы

лексикалық мағыналарын салыстырып көруге болады. Оқушылар бұлайша түрленген сөздердің лексикалық мағынасы сақталып, грамматикалық мағынасында өзгерістер пайда болғанына көз жеткізді.

Бұл айтылған жаттығу түрлері оқушылардың лексикалық мағынаны грамматикалық мағынадан ажыратуға көмектеседі, сөйтіп, сөздің қолданыс аясын жақсы меңгеріп, практикалық дағдысы артады, жазу мәдениеті жетіледі.

Ал стилистика саласымен байланысты лексикалық жаттығулар сөзді таңдап қолдануға, айтылатын ойға лайық сөйлем құрауға үйретеді. Бұған байланысты жүргізілетін жаттығу жұмыстары:

1. Берілген сөздер мен сөз тіркестері қандай лексика-семантикалық топтарға, қайсысы қандай стильдік тармақтарға жатады. Мысалы, балалар-балдар, қыз-нашар бала, тыныш-тиыш, бала-балақай т.б.

2. Стилистика туралы ұғымды оқушыларға кеңінен түсіндіріп, ғылыми, көркем әдебиет, сөйлеу стильдерімен таныстыру.

V сынып жоспарында лексика материалдарына 10 сағат берілген. Оқушылар осы берілген сағат көлемінде сөздің лексикалық мәнін, оның тілімізде қолданылу орнын, қызметін түсіндіру міндеттеледі. Ол үшін сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасын ашып, сөздердің өзара мағыналық байланыс жүйесін түсіндіру, сөйтіп, олардың сөз байлығын арттырады; сөздің тілдегі өзіндік өзгешелігін, яғни дыбыстық жағын, затты, сапаны, қимылды т.б. мағынаны аңғартатынын түсіндіру V сынып оқушылары лексика тақырыбын өту барысында лексикалық ұғымдардан хабардар болумен қатар, олардың көркем әдебиетте қолданылуымен танысып, өз беттерімен оларды текстен табуға дағдыланады.

Сөз және оның мағынасы бойынша оқушылар тіліміздегі сөз байлығы туралы түсінік алып, олардың мағыналары, қолдану аясы бойынша дағдылануы мақсат етіледі. Сондай-ақ тілдегі сөз

байлығының шексіз молдығын, ал олардың сан алуан мағынаға ие екенін түсіндіруі қажет.

Мұғалім сабақты “Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің” бір томын көрсетуден бастап, тіліміздегі сөз байлығымыздың молдығын, оның бірсыпырасы көрсетілген түсіндірме сөздікте берілгенін айтып шығады. Сонан соң тіліміздегі сөздердің әр түрлі ұғымдарды (зат, сын, сапа, сан, қимыл т.б.) аңғартатындығын ескертіп, көрсетілген сөздіктен кез келген (әрине, оның оқушыларға түсінікті болғаны жөн) бір сөзді алып, мұғалім оқып шығады.

Арпа – зат. Бидайға ұқсас қалың қауызды, дәнді астық.

Бұндағы арпа сөзініңзат атауы екенін және бидай секілді дәнді астықтың бір түрі екенін білеміз.

Ал түсіндірме сөздікте сөздің алфавиті тәртібімен беріліп, оларды” грамматикалық белгісі (зат есім, етістік т.б.), одан кейін түсінігі жазылатынын, қолданылуына қарай көркем әдебиеттен мысал беретінін оқушылар түсінеді. Бұлайша түсіндірме сөздік арқылы сөзге түсінік беру – оқушылардың тіліміздегі әрбір сөздің белгілі бір ұғымға берілген атау екенін нақты көзбен көріп, саналы түсіндіруіне мүмкіндік береді.

Ал сөздің мағынасын түсіну не оны түсіндіру оңай жұмыс емес. Кейде өзі айтып түсініп тұрған сөзінің лексикалық мағынасын ашып беру оқушыға қиындық келтіреді. Сондықтан мұғалім сөз мағынасын ашып беру оқушыға қиындық келтіреді. Сондықтан мұғалім сөз мағынасын түсіндіруде мынадай тәсілдерді қолданған дұрыс: көрнекілік, мағыналық, мәтіндік. Көрнекілік тәсіл лексикалық мағынаны түсіндіруде оқушының көріп, ұстап жүрген, жақсы таныс, нақтылы заттарын мысалға алуға болады. Мұндай таныс атаулар мыналар: *қой, сиыр, ағаш*, т.б.

Мағыналық көрнекілік тәсілден қарағанда кеңірек. Оған сөздердің синонимдерін табу, логикалық анықтамасын табу, мағыналық құрылысына анықтама, талдау жасау жұмыстары жатады. Мысалы, таяну-сүйену; тату-сыйлас, дос, тамыр т.б.

Контекстік тәсілдердің сөз мағынасын ашуда үлкен маңызы бар. Өйткені қандай сөз болмасын оны” мағынасы тек сөйлем, мәтін құрамында ғана нақты ашылады. Әсіресе көп мағыналы сөздерді” мағынасы мәтінде ашық көрінеді. Мысалы, Ақ үй көрінеді, Ақ көңіл адам келді. Ақ ішіп жүрмін. Мұндағы ақ сөзінің үш түрлі мағынада беріліп тұрғанын оқушыларға түсіндіру, жеке сөздерді беріп, оқушылардың түсіндірме сөздік арқылы мағынасын ашуына көбірек көңіл бөлінуі тиіс. Үйге де осы тәсілде тапсырма беруге болады.

Сөздің тура мағынасы мен ауыспалы мағынасын оқушыларға нақтылы түсіндіру, әсіресе ауыспалы мағыналы сөздерді түсіндіру қиындық келтіреді, өйткені ауыспалы мағыналы сөздер оқушылардың ой-өрісін, образды ойлау жүйелерін қажет етеді. Сондықтан мұғалім оқушылардың текстен тура мағыналы сөз бен ауыспалы сөзді ажырата алуын, ауыспалы мағыналы сөздің образды ойлау жүйесімен айтылатын түсінуін негізге алу керек. Оқушылар тұтқа сөзінің тура мағынасы (есіктің қолға ұсталатын жері) мен тірек мағынасында қолданылған ауыспалы мағынасын түсінеді.

Мұғалім тағы да басқа мысалдар арқылы кеңейте түсіндіріп, сөздің бастапқы мағынасы тура делінетін, ал қолданылуына қарай кейін пайда болған мағынасын туынды немесе ауыспалы мағына деп айтатыны ұқтырады. Ол үшін оқушылар әуелі сөздің тура, ауыспалы мағынада қолданылуын түсіндірме сөздіктерден көріп, оның берілу тәртібімен танысады, ауыспалы мағыналарды тура мағынамен салыстырады.

Мұғалім ол үшін оқушылардың жақсы білетін, күнделікті қолданылып жүрген сөзін таңдап алғаны жөн. Мысалы, әл сөзін алайық. Әл – зат есім. 1. Күш, қуат, шама. 2. Хал-ахуал, тұрмыс, жағдай.

Сөздің ауыспалы мағынасы тура мағынасының негізінде пайда болып, бірте-бірте жаңа сөз жасалатынын түсінеді.

Оқулықта берілген жаттығу қара, қал, суық, қисық деген сөздердің қандай мағынада (тура немесе ауыспалы) қолданылып

тұрғанын айтып беріңіздер деп, ауызша түсіндіруді тапсырған. Осы жаттығудың міндетін оқушылар орындаған соң, мұғалім мынадай сызбаға түсіріп, дәптерлеріне жазуын қадағаласа, артық болмайды.

Бұл сызбаны жасап болған соң, оқушылардың өзі мұғалімнің басшылығымен әр сөздің бірінші мағынасы мен екінші мағынасын салыстырады. Сондай-ақ осы мысалдарға қарап отырып, оқушылар оқулықтағы: “Сөзді ауыспалы мағынада қолдану – ойды көркем етіп айтып берудің құралы (тәсілі) болып саналады. Демек, сөздің ауыспалы мағыналарын жете білу тілді көркемдік, бейнелік қасиеттерін тану және меңгеру үшін өте-мөте қажет деген соңғы абзацтың мәнін ұғынуы керек. Айталық, суық хабар дегенді қайғылы хабар, жаман хабар, көңілсіз хабар деп айтуға да болатынын, бірақ суық сөзінің қолдануы бұл аталғандардан әрі күшті, әрі әсерлі естілуіне себеп болып, бейнелік күш беріп тұрғанын түсіндіру қажет. Әрине, оқушылар бірер мысалмен бұл күрделі тілдік құбылысты анық түсінуі қиын.

Көп мағыналы сөздерді түсіндіру өткен сабақта өтілген сөздің тура және ауыспалы мағынасын қайталаумен тікелей байланысты. Өйткені, әрбір сөздің ауыспалы мағынасы сол сөздің мағынасын дұрыс түсінген оқушыға көп мағыналы сөздің мәнін ұғу қиын болмайды. Дегенмен, көп мағыналы сөздерді түсіндірудің де өзіндік қиындықтары бар. Ол үшін мұғалім екі мәселені жақсы аңғартып алуы керек. Ол тіліміздегі сөздердің жалқы және көп мағыналы сөздерді омониммен ажырату белгісі.

Оқушылар көп мағыналы сөздердің табиғатын, тіліміздегі молдығын түсіндірме сөздікпен анық көре алады. Сөйтіп, сөздің әр түрлі мағынасын ұғу арқылы оқушылардың ұғымы кеңейіп, танымы артады, жазу, сөйлеу үстінде әр сөздің өзге сөзбен тіркесу қабілетін игереді.

Омонимдерді түсіндірудің шет жағасы көп мағыналы сөздерді түсіндіру үстінде де қарастырылатынын жоғарыда айттық. Сондықтан көп мағыналы сөздерді қайталау үстінде омоним туралы ұғым заңды түрде жалғасып, жаңа сабақты бастауға ыңғайлы жағдай туады.

Оқулықта омоним сөздерді оқушыларға түсіндіру үшін ара (құрал және жәндік), шабу (шөп шабу, атпен шабу) сияқты зат және қимыл атауларының омонимдестігіне көрнекі құрал боларлықтай суреттер берілген. Мұғалім осы әдісті өзінше басқа-басқа суреттермен жалғастыра түсіндіргені дұрыс. Мысалы, қыс суреті мен шегені қысқашпен қысып, ұстау бейнесін, қаздың суреті мен қазу үрдісін бейнелеген, суретті, жазу (жыл мезгілі), жаз (қаламмен жазу, шумақталған сымды жазу) суреттері сияқты көрнекі құралдарды көрсете отырып, бұлардың бір-біріне ұқсастық белгісі жағынан көз жеткізу керек. Сонда оқушылар омоним сөздер бір-біріне ұқсастық белгісі жоқ басқа-басқа мағынаны аңғартса, көп мағыналы сөз белгісі ұқсастыққа қарай айтылатынын өздері қорытып, әрі омоним сөздерді толық түсініп, көп мағыналы сөздерді пысықтау мүмкіндігін алады. Суретті оқушылардың қабылдау мүмкіндігіне орай алынады. Сол арқылы омонимдерді бір сөз табынан да әр сөз табынан да болатынын ескерген жөн. Оқушылар барлық уақытта мәтіндегі сөз мағынасын толық түсіне бермейді, жалпылай түсінсе де нақты лексикалық мағынасын түсінбей қалуы жиі кездеседі. Сондықтан суретпен түсіндіру де барлық жағдайда мүмкін емес. Сол себепті оқушылар сөздікпен жұмыс істеуге дағдыланғаны жөн.

А.Айғабылов “сөздерді” көп мағыналы не омоним екенін ажыратуға түсіндірме сөздіктің оқушыларға үлкен көмегі бар, өйткені мұнда көп мағыналы сөздер бір сөз аясында, әр мағынасы цифр арқылы бөлініп түсіндірілсе, омоним басқа-басқа сөз ретінде жеке мәтіндермен беріледі.

I. Буын:	1. Адам я жануар сүйектерінің бір-бірімен өзара байланысқан арашығы. 2. Өсімдік сабағының буылтықталған жері. 3. Тұтас бір нәрсенің жеке саласы. 4. Ауыспалы мағына. Жас жағынан шамалас адамдар тобы.
II. Буын	1. Бу етістігінен жасалған өзіндік етістік. 2. Қылғыну, тұншығу мағынасында. 3. Ауыспалы мағына. Қатты ашуланғандықтан, ызаланғандықтан, долданғандықтан сөйлей алмай қалу. 4. Белін бекем буынды – бел байлады.
III. Буын	1. Сөздерді айту кезіндегі ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыстар тізбегі.

Сөйтіп, біз буын сөзінің үш омоним ретінде берілгенін, ал олардың әрқайсысы бірнеше мағынаны (көп мағыналық) аңғартатындығын көреміз. Сондай-ақ омонимдерді ажырата білуде сөздікпен жұмыс істеу тәртібін игерумен қатар оқушылар олардың тілімізде қолданылу үлгілерін түсіну үшін, әдебиет сабақтарында мәтіннен тауып үйрену керек. Ол үшін мұғалім әуелі әдебиеттік оқу кітабынан омоним жиі кездесетін үзінділерді нұсқап, белгілі бір тапсырма береді. Ол тек омонимді қайталау үшін ғана емес, әдебиет сабағына үлгіруге де көмек болады” /3.23/.

Синонимдерді түсіну арқылы оқушы тек сөз байлығын арттырып қана қоймайды, өз ойын әрі нақты, әрі образды жеткізуге үйренеді. Тіл мәдениетін игеруде мүмкіндік алады. Сондықтан синоним туралы материалды екі сабаққа бөліп өткен жөн. Бірінші сабақта оқулықта берілген синоним жөніндегі ережені жан-жақты түсіндіріп, оқушылар мәтіннен синонимдерді таба алатындай пысықтау жұмыстарын жүргізуіміз керек. Егер сынып оқушыларының синонимді түсінуі қиын болатындай болса, синонимдерді де сурет арқылы, айталық қой бағып жүрген кісінің суретін көрсетіп түсіндіру керек. Бұл кім? – деген сұрауға оқушылар шопан, бірі бақташы, бірі қойшы деп, синоним сөзді өздері табады, сөйтіп, оқушылар шопан, бақташы, қойшы сөзінің мәндес мағыналы сөздер екенін өздері айта алады.

Сондай-ақ мұғалім оқушыларға бір сөзді ұсынып, оның синонимін таптыру да тиімді әдіс. Мысалы, сәби деген сөздің синонимін (нәресте, бөбек, бөпе, бала, шақалақ) оқушылардың өздеріне таптыртып, сол сияқты ақылды – (есті); бұлқыну – (жұлқыну, тыпыршу) сөздерін тақтаға жазып, жақша ішіндегі сөздерді оқушылар тауып айтса, синоним сөздердің қандай сөз екенін білгені, синонимдік қашар жасай алғаны. Осы жерде оқушылардың синонимдік қатар дегеннің не екеніне көзі жетеді. Мысалы, жоғарыда оқушылардың өздері тапқан синонимдік қатарлардан сәби, ақылды, бұлқыну сөздерінің біріншісі – зат

есім, екіншісі – сын есім, үшіншісі – етістік екенін, ал олардың әрқайсысына табылған синонимдік қатарлар да сол сөз табына жататынын оқушыларға түсіндіру қиын емес. Оқушылар осыдан кейін әрбір синонимдес қатарлар бір ғана сөз табынан жасалмайтынына көзі жетеді.

Екінші сабақта синоним сөздердің тілімізде қолданылу орнын, көркем әдебиеттегі ролін түсіндіруді мақсат еткен жөн деген ұсынысты білдірген әдіскер А.Айғабылов оқулықта “синоним сөздер тілдің байлығын көрсетеді” деп басталатын соңғы абзацта айтылған ой кеңейтіліп түсіндірілуі керек. Оқушылар синоним, синонимдік қатар деген ұғымдарды еске түсіріп шыққаннан кейін, мұғалім бір затты не сынды, қимылды бір сөзбен атамай, бірнеше сөзбен айтатынымыздың себебін ашып, түсіндіреді. Бұлайша түсіндіру синонимдік қатарлардың тілдегі орнын, қажеттілігін түсінуге себеп болады.

Синонимдік қатарлар мағыналас, мәндес болғанмен, олардың заттың, сын-сапаның, қимылдық белгілерін әр түрлі реңкте аңғартатындығын, әр кез сөйлем ішінде бірінің орнына бірі ауысып қолдана бермейтінін түсіндіру қажет. Оқулықтағы жаттығуларды орындау үстінде *оқушылар қысқа тон, қысқа жіп, қысқа шаш, қысқа жең* деп атауға болғанмен, *қысқа мұрын* деуге болмайтынына көзі жетеді. Селдір шаш десек те, селдір кездесу деп айтуға, кәрі қойды қой деуге болмайтынын түсінеді. Сондай-ақ сөйлеу не жазу үстінде айтайын деген ойды жеткізіп, нақтылай түсу үшін синонимдес сөздердің қатарынан қолданылып, бірыңғай мүше ретінде келуін де ескерткен жөн. Мысалы, *қалжың бас, әзілқой/3.25/*.

Антоним сөздерді оқушыға түсіндіру мұғалімге онша қиынға соқпайды. Оқулықта берілген суреттер мен жаттығу жұмыстары да оқушыларға лайықталып берілген. Алайда, қарама-қарсы мағынада айтылатын сөздердің лексика-грамматикалық мағынасына көз жібермей, олардың тіліміздегі орнын, ролін түсіндіру қиын.

“Лексика мен фразеология” бөлімін өту алдында бұдан бұрын оқылған лексикалық ұғымдар қайталанады, әсіресе лексикалық мағына, көп мағыналы сөз, ауыспалы мағыналар, синоним, омоним, антонимдерді қайталау оқушыларға практикалық жағынан үлкен көмек береді. Айталық 6-сынып материалдары сөздің қолдану аясына (жалпылама қолданылатын сөздер мен терминдер, диалект сөздер. Кәсіби сөздер, көнерген сөздер мен неологизмдер және шығу тегіне (басқа тілдерден енген сөздер) қарай құрастырылғанымен, олардың көп мағыналылығы, дара мағыналылығы, синоним, омоним, антонимдердің бар не жоқтығын ескеріп отыру көзделеді. Бұлайша қарастыру оқушылардың материалдарды пәнімен байланыста қабылдап, қазақ тілі сөздік құралыны” тіл жүйесіндегі орнын, олардың көнеру, жаңару процесін түсінуге, сөйтіп, шәкірттердің жалпы дүниетанымының артуына, ойларының дамуына себепші болады. Сондай-ақ V сыныптағы лексикалық ұғымдар VI сыныпта морфологиядан оқытылатын сөз құрамы мен сөз жасалуын, морфологияны өткенде де қажет болады. Сондықтан жоспарда бөлінген сағаттан 2 сағатты қайталауға бөлген жөн.

1. Бірінші сабақтың мазмұны. Сөздердің лексикалық мағыналары, көп мағыналы сөздер, ауыспалы мағыналы сөздер туралы қайталау, қазақ тілінің түсіндірме сөздігімен жұмыс істеу. Қайталау сабағын жүргізу тәрібі сыныптың дайындығына қарай әр түрлі өтуі мүмкін. Егер сынып оқушылары өткен материалды жақсы білетіндей дәрежеде екеніне мұғалімнің көзі жетсе, әуелі бірнеше сұрақтарды қойып, оқушылардың оқулықтағы жаттығуларымен жұмыс істеуіне басшылық етеді. Кейде сынып оқушылары былайша қайталауға дайын болмауы да мүмкін. Ондай жағдайда мұғалімнің: “Неге ұмытты”? Кәне, сен айтшы? Бәрің де білмейсіңдер ме? Онда V сынып материалдарын білмей тұрып, VI сыныпты қалай оқимыз?” – деген сияқты оқушылардың жүйкесін әлсірететін артық сөз қолданылмауы керек.

2. Мұғалім ондай жағдайда қайталауды жаттығу жұмыстарынан бастап, өзі түсіндіруге кіріскені абзал. Оқушылар жаттығу үстінде көп мағыналы сөздерді өзгелерінен ажыратумен бірге, әр түрлі сөздермен мағыналық байланыстарын жақсы түсіну арқылы сөз байлығымыздың молаюының бір жолы екенін аңғаруы тиіс. Мұның өзі VI сыныпта қазақ тілінің сөз байлығы туралы түсінік алуға жетелейтін қосымша материалмен танысуға мүмкіндік береді. Мысалы, күй, етістігінің алғашқы мағынасы жану, бықсу болса, қызу (күн күйіп барады), қайғыру (күйіп отырмын), дегбірсіздену (күйіп-пісіп жүр) сияқты мағыналары да жеке-жеке әрекет-құбылысты аңғартатынын, сөйтіп сөз байлығының сан жағынан емес, сапа жағынан да байытып отыратынын түсінеді. Ал ауыспалы мағыналарын түсіндіргенде оқушы тек V сыныпта өткен материалдарды ғана еске түсіріп қана қоймай, көбінесе жеке адамның сөз қолдануына қарай ауыспалы мағыналардың пайда болатынын, ал сөздердің кейбіреуі қолданыла келе тура мағынаға айналатынын аңғарған жөн.

3. Екінші сабақтың мазмұны. Антоним, омоним, синонимдерді қайталау. Түсіндірме сөздікпен жұмыс істеу. Антоним, синоним, омонимдерді еске түсіру сөздердің көп мағыналылығынан салыстырыла, жарыстырыла жүргізілгені дұрыс. Мысалы, бір көп мағыналы сөзді алып, оған антоним, синонимдерін таптырудың үлкен мәні бар. Егер **ауыр** етістігінің синонимдерін тапқызсақ, біреулері – салмақты, зілдей десе, екінші біреулері – қиын, азапты; Енді біреулері – қайғылы, мұңды; тағы біреулері – қатал, төзімсіз деп жауап береді. Шындығында осы сөздерді топтап, бір-бірімен мағынасын салыстырсақ, синонимдес болатынына көзіміз жетеді. Сондықтан оқушылардың өзі айтқан сөздерді жеке-жеке тақтаға шығып оларды оқушылардың неге атағанын сұрау арқылы анықтаған абзал.

Мұғалімнің қайталау кезінде тағы бір ескеретін мәселесі оқушыларды” V сыныпта жазған мазмұндама, шығармаларындағы

лексикалық қателердің жиі кездесетін түрлерін тағы бір қайталаулардың артықтығы жоқ, демек, өзге мысалдармен көрсетілген қатеден гөрі оқушылардың өз қатесі оқушыларға көбірек әсер етеді, есте сақтауына мүмкіндік береді.

Қазақ тілінің сөз байлығы туралы түсінік. Бұл тақырыпты өтуде ең негізгі мәселелер: оқушылардың сөз байлығы, оның баю, даму жолдары түсіндірілумен бірге сөздердің халық қазынасына жататын әрі қажетті, әрі қадірлі зор байлық екенін түсіндіру. Бұл ретте оқушылардың алдына Ғ.Мұстафиннің “Түрлі-түрлі байлық бар. Солардың таңдауын берсе, мен тіл байлығын атар едім. Өйткені тіл байлығы – бәрінен де сенімді байлық”. Ғ. Мүсреповтің “Тіл – аса қадірлеп ұстайтын байлығымыз”. М.Әуезовтың “Қазақ халқының тілі – әрі бай, әрі көркем тіл” деген сөздері арнайы көрнекілікпен жазылып, ілініп қойылады. Осы айтылған пікірлердің шындығына оқушылардың көздерін жеткізу керек. Сондай-ақ тіліміздегі сөз байлығыны молдығының қанша екеніне көз жеткізудің, қиын екенін, қазірше 100 мыңдай сөз жиналып отырғанын ескерту артық болмайды. Содан кейін сөз байлығымыздың даму, баю, жасалу жолдарын түсіндіру үшін мынадай сызбаны пайдаланған жөн.

Түбір сөздер	Жұрнақ арқылы жасалған сөздер	Біріккен сөздер	Қосарланған сөздер	Басқа сөздер тілден енген
ал кел жу қой ту су жу	малшы еңбеккер алым сенім суат жүздік жуын	өнеркәсіп шекара колөнер қолбасшы өнертабыс қолқап	үлкен-кіші ата-ана ән-би көл-көсір ауыл-аймақ	компьютер автомат таксафон телефон

Мұғалім сызба арқылы қазақ тілінің күннен-күнге байып, ғылым мен тіршілікте кездесетін сан алуан ұғымдар мен қимылды, сапаны, көңіл-күйді толық жеткізе, түсіндіре алатын оралымды тілге айналып келе жатқанын оқушыларға ұқтыруға әрекет жасауы керек.

Басқа тілдерден енген сөздерді оқытуда мұғалім өткен сабақтың жалғасы екенін ескертуді ұмытпау керек. Өйткені қазақ тілі сөз байлығының баю жолының бірі-басқа тілден сөз ену екені туралы оқушылар аздап болса да, өткен сабақта есіткен.

Қай халықтың тілі болмасын басқа тілден сөз алмай, басқа тілге өз сөзін бермей тұра алмайтындығы, оның әр түрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың бір-бірімен қарым-қатынаста болуы себеп болатыны оқулықта жақсы айтылған. Алайда мұғалім осы ұғымды оқушыларға барынша қызықты баяндап, олардың есінде қалатындай дәлелдеп, деректер тауып айтса, толықтырып айтса ғана оқушыға жетеді.

Оқытуды тәрбие беруден бөліп қарастыра алмаймыз. Бұл ұғымдар оқу-тәрбие жұмысы деп тіркесіп қолданылады. Оқу-тәрбие жұмысының бірлігі барынша шеберлікті, мектеп жұмысындағы іскерлікті керек ететін ұлы міндет. Осы орайда Айтбай Айғабылов бірқатар мақалалар жазған. Оның “Лексиканы оқытудағы тәрбие жұмысы” атты мақаласында осы мәселе кең қамтылады.

Ана тілінің сөз байлығын үйрену, оның өзара мағыналық қатынасын түсіну арқылы оқушыда ең бірінші тіл туралы көзқарас қалыптасады. Әрбір сөз – бейім ұғымдар атауы. Сондықтан сөз мағынасын түсіну арқылы оқушы өмірдегі сан-саналы құбылыс сырын, қолданылу аясын, әдеби тіл нормасын, жазу мәдениетін меңгереді; өз халқының тарихына терең үңіліп, Отанын сүюге, патриотизмге тәрбиелейді.

Ал бұл айтқандар әрбір тақырыппен жеке сабақтарда жүйелі түрде орындалу үшін мұғалім қазақ тілінің “Лексика” бөлімінде нендей тәрбиелік жұмыс жүргізуге болады, оны қалай тиімді өткізу керек? деген мәселелерді мамандарының жоспар жасаған кезден бастап ойластырады. Қай тақырыпта қандай мәселе қарастырылуы алдын-ала жоспарлануды керек етеді.

Сонымен “Лексика” бөлімін оқыту барысында мына мәселелерді еске алу керек. Ең әуелі, мұғалім қазақтың сөз

байлығын жете біліп, оны аса зор сүйіспеншілікпен оқыта білуі керек. “Оқушыны ғылымға баулығың келеді екен, – сол ғылымды өзің сүй, жақсы біл, сонда оқушы ғылымды да, сені де сүйеді. Сен оларды тәрбиелеу мүмкіндігіне ие боласың”, – деген екен Л.Н.Толстой.

Мұғалім қашанда өзі терең білетін, сүйетін мәселесін түсіндіргенде бар пейілімен құлай айтады да, оқушының зейінін өзіне қаратады, баурап алатындай эмоция, сезім табады. Сонда ғана оқушының мұғалімге, мұғалім әңгімелеген мәселеге деген ықыласы, сүйіспеншілігі артады.

Сөз, тілдің адамзатқа қасиеті, қажеттілігі туралы халық даналығы, ғалым-жазушылардың сөздерін пайдаланудың да үлкен мәні бар.

Сабақ үстінде тәрбие жұмыстары оқу материалдарының мазмұнына сай жүргізіледі. Мейлі, сөз мағыналарын өткенде, мейлі басқа тілден енген сөзді, кәсіби сөзді, т.б. лексикалық ұғымдарды түсіндіргенде мәселенің тарихы мен даму процесі қазіргі өмірмен байланыстырыла түсіндіріледі. Мұның өзі оқушылардың пайым шеңберін кеңейтіп, өздігінен ой қорытындысын жасай алатын дәрежеге жетуі, онда жас буынның қазақ тілінен алатын тәрбиесі аз болмайды.

Отан, туған жер, атамекен сияқты сөздерді бұрынғы өмірді суреттейтін әдебиеттердегі мағынасы мен бұйымы сөз қолданысымыздағы мағынасын салыстыру арқылы түсіндірсек, оқушыларға патриоттық тәрбие беріп, олардың Отанға деген сүйіспеншілігін арттырамыз. Айталық, Отан сөзі бұрынғы үй-іші, семья, от басы деген ұғымда қолданылса, “туған жер”, “атамекен” сөздері белгілі бір мекенді, ауыл көлемін, шағын территорияны аңғартқан. Ол ұғымдарды бұл сөздердің бүгінгі мағыналарымен салыстыруды” үлкен мәні бар. Осы сияқты, Отан соғысы, Отан сүйгіштік, Отан байлығы, Отанымыздың шекарасы сияқты сөз тіркестері осы дәуірдегі жаңа мағынасына байланысты жаңа ұғымды білдіретін тіркестер екеніне көз жеткіземіз.

Сондай-ақ бұрын тілімізде еңбек сөзі бейнет, михнат, азап, жұмыс, қиыншылық, тауқымет сияқты сөздермен синонимдес болатынын, еңбек ету таптық қоғамда жиіркеніштік “мәдениетті өмірге” қарама-қайшы ұғымда қолданылатынын түсіндіре отырып, қазіргі мағынасында ол сөздің бейнет, михнат, азап, тауқымет, қиыншылық сияқты сөздермен мағыналасық ұғымы қойылған еңбекші, жұмысшы сияқты сөздер қазіргі кәсіп иелеріне айтылатын мысалдар арқылы түсіндірсе, сөз мағынасының өзгеруі қоғамдық өзгеріске сай дамып отыратынын оқушы еркін түсінеді.

Екіншіден, *еңбек, еңбеккер, жұмысшы* сөзінің лексикалық мағыналары арқылы оқушылар еңбеккер, жұмысшы сөзінің лексикалық мағыналары арқылы оқушылар еңбек сүюге тәрбиеленеді. Бұнымен қатар қазіргі тілімізде қолданылып жүрген *еңбек ету құқығы, еңбек ақы, дене еңбегі, еңбек қорғау* сияқты тіркестерді конституциядан тауып, олардың әрқайсысына сөйлемдер құрастыру, шығарма жаздыру тәрізді жұмыс жүргізуде де өтілген тақырып мазмұнын өмірмен тығыз байланыстырып, ұжымды тәрбие беруге мүмкіндік жасайды дейді ғалым-үдіскер.

Айтбай Айғабылов Ы.Алтынсарин атындағы педагогика ғылыми-зерттеу институтында жұмыс істеп жүрген кезінен қазақ тілін оқыту методикасымен айналысып, қазақ тілі оқулықтарының олқы тұстарын түзеп, жетілдірген. Ұстазы Кәкен Ахановпен бірігіп морфология курсын оқытуға арналған методикалық нұсқау жасап, кейіннен осы кітапқа авторлық құқыққа ие болды.

Бұл еңбектерінде қазақ тілін оқытудың тиімді жолдарын қарастырып, қазақ тілін оқыту методикасының жетістіктеріне сүйене отырып жазылған. Қазақ тілін оқыту мақсатта ережелер мен анықтамаларды жаттап айтып беру емес, мысал келтіріп, жаттығу мақсатын орындау ғана емес, сол теорияның біліммен қарулану арқылы мәдениетті сөйлеуге, сауатты жазуға

дағдылану. Сондықтан да білім берумен бірге, білім алу дағдысын үйрету де негізгі мәселе болып есептеледі.

Қазақ тілін оқыту методикасында оқушылардың тіл байлығын арттырып, сөйлеу эстетикасын жетілдіре түсу, ана тіліндегі әуезділікті, мәнерлілікті, алуан мән-мағынаға бай тілдік материалды игеру сөз болады. Ана тілі дегеніміз анықтамалар мен ережелер жинағы емес, сан түрлі мән, ажарымен ғана оқушының сүйіспеншілігін арттырып, білімін байытатын пән.

Қазақ тілін оқыту мақсатын іштей екіге саралауға болады. Біріншісі – ана тілі туралы білім негізін беру, ал екіншісі – “өмірге түгел ортақ ой-сезімді дәлірек те толығырақ бере алатын тіл байлығын” (М.Әуезов) қолдана білуге дағдыландыру.

Бұл еңбек осы тектес ебектерден бірнеше өзгешеліктерге ие.

Бірінші, жыл басында бірден оқулықтың негізгі материалына кіріспей, алдымен қазақ тілі туралы мәлімет береді. Бұндағы мақсат – оқушыларға тіл туралы алғашқы тәрбие сабағын ұйымдастырып, шәкірттердің тілге деген көзқарасын қалыптастыру, эстетикалық талғамын ояту. Сондай-ақ оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру.

Екінші өзгеріс – жетілдірген бағдарлама бойынша морфология курсы VI сыныпта оқу жылының аяғына дейін оқытылатын болғандықтан V сыныптан VI сыныпқа бірсыпыра материал көшірілді. Олар: етістіктер, етістіктің мағынасы мен құрамына қарай түрлері, етістіктің шақтары. Бұларды VI сыныпқа ауыстырғанда оқушының жасына лайықтап күрделендіру, көлемін ұлғайту мақсаты қойылған жоқ, басты мақсат теориялық мәліметті молайту емес, керісінше, жеңілдетіп беру көзделеді.

Үшінші өзгеріс – тілдік анықтамалар мен түсініктердің оқушыларға барынша түсінікті берілуі көзделіп, бірсыпыра материалдарды жеңілдету мақсатымен жұмыс жүргізілді. Мысалы, бұрынғы оқулықта анықтамалардың көпшілігі жаттап лайықталынып, бірнеше ерекшелік бір сөйлемге сыйғызылып,

күрделенген сөйлеммен берілген болатын. Оны оқушы бірден сыдыртып оқып шыққанда түсіне қоймайтын. Сондықтан ондай анықтамаларды оқулықты өңдеуде бөлімдерге бөліп, әрбір ерекшелік жеке-жеке сөйлеммен беріледі. Оқулықта бұлайша ережені бөліп, жіктеп берудің себебі, ерекшеліктер бірден көзге түседі, әрқайсысының мағынасы есте қалуға оқушының жаттап әуре болмауына көмегі тиеді. Сондай-ақ оқушылардың грамматикалық тіл жүйесін дұрыс түсінуіне оқулыққа ұсынылатын материалдардың орналасу тәртібінің де рөлі бар. Өйткені пәнаралық байланыс методикада айырықша маңызға ие. Сондықтан кей материалдың орны ауыстырылып берілді. Мысалы, бұрынғы оқулықта рай түрлері бұйрық райдан басталып, ашық раймен бітетін. Мұндағы мақсат – бұйрық райлы сөздердің етістіктің бастапқы формасы (бар, кел, шық, көр) болып келетінін көрсету еді. Бұл ғылыми тұрғыдан дұрыс та. Дегенмен, оқушыларға рай түрлерін түсіндіру үшін, ашық райдан бастап түсіндіру методикалық жақтан тиімді екені тәжірибеде байқалады. Мұның себебі, біріншіден, ашық райды түсіндіру етістіктің шақ түрлерін түсіндірумен тікелей байланысты. Ал етістіктің рай түрлерінен бұрын етістіктің шақ түрлері өтілетінін ескерсек, рай түрлерін ашық райдан бастаған жөн екені де түсінікті болады. Екіншіден, етістіктің рай түрі – іс-әрекеттің шындыққа қатысын көрсететін қиын да күрделі категория. Айталық, бұйрық рай, шартты рай, қалау райды түсіндіру үшін іс-әрекеттің болып жатқанын, болатынын немесе болып өткенін ашып, айқын көрсетіп тұрған ашық раймен салыстырмай болмайды. Сондықтан бұл жағынан да ашық райдың бірінші оқылуы қажет-ақ.

Оқулықты жақсарту жолында әрбір тілдік категориядан кейін қайталау үшін бақылау сұрақтары мен тапсырмалар беріледі. Бұл жаңа бағдарламада көрсетілген білім дағдыларына қойылатын талапқа сай жасалған кезіндегі жаңалық. Қайталау сабағында оқушылардың білімін жинақтау, бір ізге түсіріп қорыту үшін талдау жұмысының көп пайда беретіні белгілі. Ал

ондай талдау үнемі жүргізіліп отыруы үшін оқулықта әр сөз табының ауызша және жазбаша талдау үлгілері беріледі.

Төртінші өзгеріс – бұрынғы оқулықтағы жаттығу санының аздығына, оқушылардың түсінуіне көмек болатын схематаблицалардың жетімсіздігін толықтыруға байланысты. Бұрынғы оқулықтарда кейбір тақырыптарға бірден жаттығу берілмей, оған қатысты жаттығулар кейінгі тақырып жаттығуларымен бірге берілген еді. Мысалы, ауыспалы осы шақ және оның түрлері, нақ осы шақ тақырыптарына жаттығу берілмей, ауыспалы осы шақты өтіп болған соң, барлық осы шаққа бірден жаттығу берілген еді.

Бесінші өзгеріс бұрынғы оқулыққа қарағанда оқулық бірсыпыра қосымша тапсырмалармен толықтырылды. Бұрын оқу жылының жартысында морфология бөлімін аяқтап, синтаксис бөлімін оқуды бастайтындықтан, өткен материалды жинақтауға көңіл аз бөлінетін. Енді жаңа бағдарламаға байланысты жыл бойында бір рет және жыл соңында бір рет сыныпта өткен материалдарды жинақтап, бір ізге келтіретіндей арнайы материалдар берілді.

Алтыншы өзгеріс – оқулыққа тіл ұстарту материалдарының жүйелі орналастырылуы. Бұған дейінгі бағдарламаларда тіл ұстарту жұмысына қандай мәселелердің енетіні айтылғанмен, не оқулықта, не нұсқауда оған берілген материалдар болмай келді. Соның нәтижесінде мұғалімдердің сабақ үлгілері әр жерде әр түрлі болып бір ізге түспей келді. Сондықтан тіл ұстарту сабақтарында өтілуге тиісті бағдарламалық материалдар ыңғайына қарай теориялық тақырыптардың ара-арасына енгізіліп, оқушылардың тілден алған білімінің тіл ұстарту сабағында практикалық маңызға ие болуына мүмкіндік жасамайды.

Ұсынылған методикалық нұсқау міндеттің орындалуына көмек болатындай ретте жасалып, оқулық және бағдарламада айтылған тіл мәселелерін мұғалімге барынша анық жеткізу жолдары көзделді.

Мұғалім түбір сөз, туынды сөз, қосымша (жалғау, жұрнақ), сөз таптары туралы түсінік бергенде лексикалық және грамматикалық мағынаны оқушы салыстыра түсінеді.

Оқушыларға білім беру мақсаты мен міндеті тек оқыту процесімен іске асатындықтан, оқыту жүйесін барынша тиімді жолға қою – бірден-бір негізгі мәселе. Осыған байланысты Айтбай Айғабылов бірқатар еңбектер жазып кеткен. Ол мақалаларында тиімді әдістерді де айтып өтеді. «Оқытуды оптималдандырудың кейбір мәселелері» мақалаларында кеңінен морфология, қазақ тілі сабағын қалай өткізуге тиімді болатыны жайлы айтады. Оқытуды оптималдандыру принциптерін қарастыру соңғы жылдары жиі әңгіме бола бастады. Дидактикамен айналысушы ғалымдардың зерттеулері толық соңғы нүктесіне жеткен соң, дегенмен, бүгінгі оқу-тәрбие жұмысын жақсартуға пайдасыз еместігі аңғарылады.

Оқытуды оптималдандыру принциптерін қазақ тілін оқытуға лайықтап қарастырса, оның мұғалімге көмегі көп.

Ал, оқуды оптималдандыру принциптері деген не? “Оптималды вариант іздеу мұғалімнің өз мүмкіндігінен, шәкірттердің тақырып мазмұнының деңгейімен таңдалып, оған қойылған мақсат жетегінде ғана іске алады. Қазіргі қазақ тілін оқыту тәжірибемізге көз жүгіртсек, осылайша оқыту процесін творчестволық жолмен шешіп жүрген мұғалімдер аз емес. Айталық, қазір программалап оқыту туралы айтылмаса да, мұғалімдер оқушылардың сабақтан алған түсінігін аз уақыт ішінде байқап шығу перфокарталарды қажетті жерінде пайдалану үлгісін көрсетуде. Оқыту принциптерін оптималдандыру жайы да осы сияқты тәжірибемізде қажеттігі анықталып, орныққан әдіс, тәсілді қолдап, оларды қай жерде қалай қолдану керектігін шешу арқылы ғана жүзеге аспақ” /8.28/.

“Сабақты оптималдандыру үшін, әрине, мұғалімнің сол пәнге тән әдістердің түрлері мен ерекшеліктерін толық білуі керек. Көбінесе, мұғалім көп ізденбегендіктен, сырттай еліктейді де,

оның қолданылу орнын, мөлшерін дұрыс шеше алмайды. Мәселен, сабақта техникалық құралдарды тиімді пайдалану, пәнаралық байланысты күшейту, тәрбие жұмыстарын жүргізуге әуестеніп, 45 минуттың көпшілігін негізгі тақырыптан тыс мәселелерге арнайтын мұғалімдер де бар. Олардың ойынша, сабақ сапалы өткен сияқты. Шындығында сырт қараса, бәрі түгел, ал бірақ негізгі тақырыптың жайы көмескі. Себебі бұлардың бәрі көбінесе сабақты мақсатына қарай емес, керекті дүниелерді түгендеп шығу ниетімен, керекті-керексіз жерлерде де пайдаланумен өтеді де, оқушының зейінін шашыратады, сабақ мазмұны ашылмай қалады” /8.29/.

Сабақтың сапалы өтілуіне негіз болатын түп қазық мақсаттың жүзеге асуы десек, қазақ тілін оқытуда екі мақсат көзделеді: біріншісі – оқушыларға тіл туралы ғылымды түсіндіру; екіншісі – оқушыларды бүгінгі қоғамдағы қажетті өтейтіндей мәдениетті сөйлеуге, жазуға баулу.

Егер осы екеуінің өзара салмағын салыстырсақ, әрине, екіншісі басым келеді. Себебі оқушыларға тіл туралы ғылымды үйренудегі мақсаттың жүзеге асуына дайындық болып есептеледі. Бірақ бұл екеуі оқушыларға бөлек-бөлек жеткізілетін білім, дағды емес, бірінсіз бірі жоқ тұтас ілім екенін де ұмытпау керек.

Мақалада А.Айғабылов тілдің салаларын өткенде қойылатын талаптарға тоқталады. Мысалы, грамматиканы (морфология мен синтаксисті) оқыту оқушының тікелей сөйлем, текст жасауына мүмкіндіктер туғызады. Сондықтан да қазақ тілінің мектеп курсында грамматикаға әлдеқайда көп уақыт бөлінеді.

Оқушылар сөйлемнің мәні сөз бен грамматикалық категориялар мағынасына қарап жасалатынын түсініп, текст құрау мүмкіндіктерін игереді. Мысалы: *Машина келді* және *машинамен келді* деген екі сөйлемнің мағынасы бірдей емес. Бірақ екі сөйлем де машина және келді сөздері арқылы жасалған. Демек, бұл жерде сөздің лексикалық мағынасы бір болғанымен, грамматиканың мағынасы бір емес. Бірінші

сөйлемде көмектес септік жалғауы жоқ та, екіншісінде бар. Сөйтіп, бұл сөйлемдердің өзгешелігі жалғаудың грамматикалық мағынасында. Сөз құрылысын мақсатқа сай пайдалану үшін, дәл осындай салыстыру басқа тақырыптарда да жүргізілуі тиіс /8.31/.

Осылайша тілдік категорияларда тіл дамыту мақсатында бағындырып оқыту – тіл ұстарту жұмысының алғы шарты. Сондай-ақ оның оқушылар жазба жұмыстарындағы қатенің түп төркінін жоюға да үлкен көмегі болмақ. Оқушының алған теориялық білімі сауатты жазу, сөйлеу мәдениетіне бағытталғандықтан, ауызша “төрт”, “беске” жауап беретіндері жазуда көп қате жібереді деп ойлайды автор. Мақалада тек морфология мәселесіне ғана назар аудармай басқа да “жанды жерлер” мәселесін сөз етеді. Солардың бірі – тіл ұстарту.

Стилистикалық қатенің төркіні – тіл ұстарту бағдарламасына лайық шешілетін мәселе. Оқушының жазба жұмысында әр түрлі стильдің ерекшелігін дұрыс түсінбей, араластырып пайдалану (мысалы, іс қағаздарын жазуда көркем әдебиет немесе публицистикалық стильді араластыру), сөйлем мен сөйлемнің, абзац пен абзацтың байланысын бұзу, т.б. ой, пікірді жеткізуге кедергі болатын пікірлерді стилистикалық қатеге жатқызған орынды. Тіл ұстарту – қазақ тілін оқыту жұмысының ең жанды жері. Өйткені оқушыларға тіл туралы теориялық мәлімет беруде дыбыс, сөз, сөйлем көлемінде білім берген, ол тек тіл ұстарту үшін оқушыларды дайындағанымыз. Ал, тілдің негізгі қажеттілігі – қатынас құралы екендігінде. Қатынас құралы болу үшін тіл дыбыс, сөз, сөйлем шеңберінде емес, текст деңгейінде ғана іске асады.

А.Айғабылов морфология мәселесіне көп көңіл аударған ғалым. Оның “Ережедегі дәлдік – оқыту сапасының көрсеткіші” атты мақаласында кең тараған ережелерді мысалға алып, мінін көрсетеді.

Мемлекеттік тілдің дәрежесі зерттелу сапасы мен оқыту әдісінің жетілуіне тікелей байланысты екенін дәлелдеудің

кажеті жоқ. Осы тұрғыда ойланып, өзгелер айтпаса да, өзіміз оқулықтар мен оқу құралдарына талапты күшейтетін кез келді-деп жазады ғалым.

Қазіргі оқулықтарымыз қазақ тілінің білгір мамандары қолымен жазылғанын мақтан етеміз. Бірақ ғылым дамитынын, кешегі жетістіктерімізден кемшілік шығып жататынын өмірдің заңы деп түсінген, ол оқулықтарға да өңдеу қажет сияқты. Біз бүгін осындай кемшіліктерге тоқталу арқылы мемлекеттік тілді” оқытылу аясын жақсарту жайлы ой айтады. Ол үшін нақтылы әңгіме қозғау үшін фонетика саласы бойынша мектеп оқушыларынан бастап, жоғарғы оқу орнына арналған оқулықтарға кең тараған кейбір ережелерге тоқталған.

Біздіңше, бірішіден, барлық сөз бойындағы өзгерістің себебі артикуляцияға байланысты пайда болады деген ұғымның үстем болып келуі. Тіл – тілде эволюцияның даму барысында ешқандай көрші дыбыстың ықпалынсыз-ақ жүзеге асатын түрлі дыбыстың алмасу, дыбысты” артық қойылып айтылуы немесе кейбір дыбыстың (кей морфемалық) түсіріліп айтылуы сияқты құбылысқа мән берілмеуден туған жағдай деп есептеуге болады.

Екіншіден, жоғарыда келтірілген ережелерге берілген мысалдардың көпшілігі түбір сөзге жалғану мен форма тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы түсіндірілген. Эволюциялық даму жолында ұяңдану қатаңдану т.б. дыбыс алмасу процесі жиі қолданылатын жалғаулар мен форма тудыратын жұрнақтарда алғаш іске асады да, сөз тудырушы жұрнақтарда ең соңында (өзгерістер тілде дағдыға айналғанда) барып іске асады. Сондықтан да жоғарыда ережеге қайшы келетін сөздер ішіндегі (морфема жігіндегі) тіркесімдер негізінен сөз тудырушы жұрнаққа байланысты болып отыр. Мысалы *қырқа, буынтық, қолтық, тантай, ботақан т.б.*

Үшіншіден, лексика-грамматикалық ерекшелікке байланысты ұғымдарды да фонетикаға қолданып түсіндіріп келдік. Мәселен, еліктеуіш сөздерге ерекше қарап, олардың ережеге

бағынбайтын тұсын басқа норма деп қарау немесе танып-тауып сияқты алмасуды фонетикалық өзгеріске жатқызу т.б.

А.Айғабылов 130-ға жуық ғылыми, методикалық мақала, еңбектердің авторы. А.Айғабылов және оның ғылыми мұрасы туралы ой-пікір, ебек мұнымен бітпейді деген ойдамыз. Біз үдістемеге қатысты зерттеулерін ғана сөз еттік. Сондағы түйгеніміз – А.Айғабылов мұрасы әлі де терең тануды, зерттеуді қажетсінеді.

Біздіңше Айтбай Айғабылов өзінің еңбектері арқылы қазақ тілі мен қазақ тілін оқыту әдістемесіне мол ықпал еткен ғалым. Осы реттен алғанда оның ғылыми мұрасы: қазақ тілін оқыту әдістемесіне байланысты жазған еңбектер оның ішінде лексика мен морфологияны оқыту; Морфонология мәселелеріне арқау еткен еңбектері деп қарастыруға болады. Еңбектеріне жіті үңіліп, жан-жақты зерттесек, Айтбай Айғабылов әлемін де терең түсінеміз.

А.Айғабыловтың еңбектері мен ғалым туралы жазылған мақалалар:

Қазақ тілі лексикологиясы (методикалық нұсқау), Алматы, 1989. 35 бет

Мектепте ғылым негіздерін оқыту методикасын жетілдіру проблемалары. Алматы, 1982. 232 бет.

Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту мәселелері (методикалық жинақ). Алматы. Мектеп, 1982. 206 бет

Мектепте қазақ тілін оқыту проблемаларын жетілдіру. Алматы, 1984. 185 бет

Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ әдеби тілі. Алматы. Ана тілі, 1991. 213 бет

Айғабылұлы А. Морфонология мен морфологияның және сөзжасамның байланысы және өзгешелігі // Қазақстан Республикасы Гуманитарлық ғылымдар Академиясының хабаршысы. Ғылыми журнал, 1998, № 1

- Айғабылов А. Қазақ тілі сабағы және тәрбие жұмыстары // Қазақстан мектебі. 1997 № 7
- Айғабылов А. Факультативтік курс//Қазақстан мектебі.1981 № 10
- Айғабылов А. Тіл ұстарту // Қазақстан мектебі. 1985 № 8
- Айғабылов А. Қыстырма дыбыс туралы не білеміз?// Қазақ тілі мен әдебиеті. 1993. № 1
- Айғабылов А. “Үрдіс” пе әлде “заңдылық па?” // Қазақстан Республикасы Ғылым және Білім министрлігі мен ұлттық Ғылым Академиясының хабарлары. Филология сериясы. 1999. № 4
- Айғабылов А. Қазақ тіліндегі дауыстылар редукциясы // Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының хабаршысы. 1992. № 6
- Айғабылов А. Оқытуды оптималдандырудың кейбір мәселелері // Қазақстан мектебі. 1983. № 8
- Айғабылов А. Морфонология дегеніміз не? // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1992. № 10,11,12
- Айғабылов А. Талапқа сай талпыну // Қазақстан мектебі. 1982. № 6
- Айғабылов А. Лексиканы оқыту принциптері // Қазақстан мұғалімі. 1981 № 52
- Аханов К. Тіл білімі негіздері. Алматы
- Аханов К., Айғабылов А. Қазақ тілін оқыту. Алматы. Мектеп, 1983. 93 бет

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	4
А.Б.Салқынбай. Қазақ тілін оқыту жүйесінің қайнар көздері мен негізгі бастаулары.....	6
А.Б.Салқынбай. Қазақ тілін оқытудың ғылыми жолдарының саралануы.....	17
А.Б.Салқынбай. А. Байтұрсынұлы.....	18
А.Б.Салқынбай. М.Жұмабаев.....	30
А.Б.Салқынбай. Ж.Аймауытов.....	35
А.Б.Салқынбай. С.Жиенбаев.....	39
М.Көккөзова. Ш.Сарыбаев.....	45
М.Көккөзова. Ғ.Бегалиев.....	48
М.Көккөзова. И.Ұйықбаев.....	51
А.Б. Салқынбай. Х.Арғынов.....	54
М.Көккөзова. Қ.Басымов.....	56
М.Көккөзова. Р.Әмір.....	79
А.Б.Салқынбай. Ы.Маманов.....	95
М.Көккөзова. Д.Әлімжанов.....	99
М.Көккөзова. А.Айғабылұлы.....	101

*Салқынбай Анаркүл Бекмырзақызы
Көккөзова Мария Балмұханқызы*

ҚАЗАҚТЫҢ ТІЛШІ-ӘДІСКЕР ТҰЛҒАЛАРЫ

*ЖШС «Нұр-пресс» бас директоры
Жансейтов Н. Н.*

Техникалық редакторлар: Омарқожаева Г.К., Төребаева Г.А.

Сарашысы: Оспанова Д. Н.

Беттеуші: Төребаева Г.А.

Дизайн: Жансейтов А.Н.

Оператор: Умурова Г. О.

Басуға 14.04.2006 қол қойылды. Офсеттік басылыс.
Пішімі 60х90_{1/16}. Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «Таймс».

Шартты баспа табағы 8,5.

Таралымы 500. Тапсырыс № 11.

«Нұр-пресс» баспасы

050057 Алматы қ.,

М. Өзтүрік к-сі, 12 үй.

Тел/факс: (3272) 747-833, 742-650.

E-mail: law_literature@nursat.kz

ЖШС “Заң әдебиеті” баспаханасында басылған